

गुणात्मक संशोधन - स्वरूप, वैशिष्ट्ये, महत्त्व, चिकित्सा

घटक रचना:

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ गुणात्मक संशोधनाचा अर्थ
- १.३ गुणात्मक संशोधनाचे स्वरूप
- १.४ गुणात्मक संशोधनाची वैशिष्ट्ये
- १.५ गुणात्मक संशोधनाचे महत्त्व
- १.६ गुणात्मक संशोधनाची चिकित्सा
- १.७ सारांश
- १.८ प्रश्न
- १.९ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- १) गुणात्मक संशोधनाचा अर्थ समजून घेणे.
- २) गुणात्मक संशोधनाचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये, महत्त्व जाणून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात तुम्ही गुणात्मक संशोधनाचा अर्थ, त्याचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये, महत्त्व आणि चिकित्सा जाणून घ्याल. गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा हा विषय शिकल्याने तुम्हाला एनजीओमध्ये किंवा अगदी पीएचडीपर्यंत आणि त्यापुढील उच्च शिक्षणातही नोकऱ्या मिळण्यास मदत होईल. गुणात्मक संशोधन हा एक मनोरंजक, अभ्यास संबंधित विषय आहे कारण तो समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्यावर भर देतो आणि तो एक व्यावहारिक स्वरूपाचा अभ्यास आहे.

१.२ गुणात्मक संशोधनाचा अर्थ

"गुणात्मक" हा शब्द गोष्टींच्या वैशिष्ट्यांवर तसेच प्रायोगिकरित्या तपासलेले किंवा मोजलेले नसलेल्या (असंख्याकीय) कृती आणि अर्थावर भर देण्यास सूचित करतो.

गुणात्मक संशोधनामध्ये वास्तवाची सामाजिक बांधणी, संशोधक आणि अभ्यासाचा विषय यांच्यातील घनिष्ठ संबंध अस्तित्वात असतो. गुणात्मक संशोधकांद्वारे संदर्भ समजून घेण्यावर देखील लक्ष केंद्रित केले जाते. हे संशोधक संशोधन किती मूल्यवर्धित आहे यावर भर देतात. ते दैनंदिन जीवनात सामाजिक संप्रेषण कसे निर्माण होते आणि त्यास अर्थ कसा दिला जातो यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधतात. दुसरीकडे संख्यात्मक अभ्यास, प्रक्रियापेक्षा चलामधील कार्यकारण संबंधांचे मोजमाप आणि विश्लेषण करण्यावर अधिक भर देतात. अनेक सामाजिक आणि वर्तणुकीशी संबंधित शास्त्रज्ञ चौकशीच्या गुणात्मक पद्धतीकडे संशोधनाचे परीक्षण कसे करायचे याच्या दृष्टीकोनातून पाहतात (डेन्झिन, एट.अल. 2005).

गुणात्मक संशोधनाचे उद्दिष्ट, व्यक्ती का वर्तन करतात?, का प्रतिक्रिया देतात? आणि ते ज्या प्रकारे करतात त्याप्रमाणे विचार का करतात? हे समजून घेणे आहे. गुणात्मक संशोधनामध्ये मुलाखतीची पद्धत मोठ्या प्रमाणात वापरली जाते. या मुलाखती एका बैठकीपासून टिकू शकतात. जे 2-3 तास असू शकतात किंवा आठवड्यातून दोनदा ठराविक अंतराने देखील आयोजित केले जाऊ शकतात. गुणात्मक संशोधनात वापरल्या जाणाऱ्या प्रमुख साधनांपैकी एक साधन सहभागी निरीक्षण आहे. म्हणून, गुणात्मक मुलाखत आणि अगदी लक्ष्यकेंद्री गटांचा वापर संकल्पना, रणनीती तयार करण्यासाठी किंवा उदाहरणार्थ, गट किंवा संस्थांच्या प्रक्रियेचे संशोधन करण्यासाठी केला जातो. गुणात्मक संशोधनात नमुने सामान्यतः लहान असतात. माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करताना, गुणात्मक संशोधनाचा लक्षसामान्यतः परिमाणवाचक (संख्ये) ऐवजी शब्दांवर असतो. जवळजवळ कोणतीही संशोधन परिस्थिती जी "किती" गुणात्मक संशोधनासाठी स्वीकारली जाऊ शकते हे निर्धारित करण्यावर भर देत नाही. गुणात्मक तंत्र वापरण्याचा फायदा असा आहे की आपल्याला कठोर "परिकल्पना" सह प्रारंभ करण्याची आवश्यकता नाही जी सिद्ध करणे आवश्यक आहे. त्याऐवजी, उत्पादित माहिती आणि अंतर्दृष्टीची गुणवत्ता प्रारंभ-शेवट (ओपन-एंडेड) पद्धतीद्वारे सुधारली जाते, ज्यात संशोधन केले जात असताना सुधारित आणि बदलले जाऊ शकते. एक प्रकारे, उत्पादित माहिती आणि अंतर्दृष्टीची गुणवत्ता प्रारंभ-शेवट पद्धतीद्वारे सुधारली जाते, ज्यात संशोधन केले जात असताना सुधारित आणि बदलले जाऊ शकते. गुणात्मक संशोधनासाठी अभ्यास माहिती संकलित करण्यासाठी लवचिक, मुक्त प्रक्रियांचा वापर केला जातो आणि सहभागींच्या विविध प्रतिसादांचे मूल्य असते. गुणात्मक संशोधनामध्ये संशोधक आणि अभ्यासाचा विषय यांच्यातील परस्परसंवादावर भर दिला जातो. मानवी परस्परसंवाद आणि संबंध हे सतत कसे विकसित होत आहेत हे मान्य करते.

सूक्ष्म विश्लेषणाचा वापर करून, गुणात्मक संशोधक समस्या सोडवणे जसे की उपचारातील त्रुटी, शिकवणे आणि शिकणे जसे की वाईट बातमी देणे, रुग्णाची सुश्रुषा न करणे, "स्वभाव" यांसारख्या क्षेत्रातील यंत्रणा, वर्तन, प्रणाली किंवा संस्था तपासतात, मूल्यांकन करतात आणि निदान करतात. परस्परसंवाद जसे की बंध किंवा संवेदनशील

समस्या जसे की गैरवर्तन, निर्देशक जसे की वेदना अभिव्यक्ती, किंवा परिस्थिती. उदा., औषध प्रशासनाची यंत्रणा किंवा रुग्णांच्या काळजी घेण्याची सुश्रुषा पद्धती.

गुणात्मक संशोधन -
स्वरूप, वैशिष्ट्ये, महत्त्व,
चिकित्सा

- गुणात्मक संशोधन हे अत्यंत महत्वाचे आहे आणि आरोग्यसेवेची परिणामकारकता, खर्च, विकृती आणि मृत्युदर याविषयी आपल्या आकलनात निर्विवादपणे भर पडते.
- हे गुणवत्तेच्या मानकांनुसार व्यक्तिनिष्ठ तपास करते. हे समज, श्रद्धा आणि मूल्ये समजून घेण्यास मदत करते.
- गुणात्मक संशोधन केवळ स्पष्टीकरण, प्रकाश किंवा आकलनापेक्षा अधिक प्रदान करते. हे ज्ञान आम्हाला चांगल्या आणि वाईट दोन्ही परिस्थितीत आमची माणुसकी ओळखण्यास, आरोग्यसेवा देण्यास आणि संस्था, कार्यक्रम आणि धोरणे योग्यरित्या तयार करण्यास सक्षम करते. गुणात्मक संशोधनाद्वारे कोणतीही महत्त्वपूर्ण माहिती सहज प्रदान केली जाते. मोर्स, जे. एम. (2004).
- प्रत्यक्ष अनुभव, अस्सल अहवाल आणि वास्तविक संभाषणातील अवतरणांचा वापर करून, गुणात्मक संशोधन सखोल समजून घेण्याचा प्रयत्न करते. सहभागी त्यांच्या वातावरणाचा अर्थ कसा लावतात आणि त्या व्याख्याचा त्यांच्या वर्तनावर कसा परिणाम होतो हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- गुणात्मक संशोधनामध्ये, निरीक्षणाद्वारे अध्ययन सामग्री संकलित केला जातो. मानवी क्रियाकलाप त्यांच्या वातावरणात घडतात त्याप्रमाणे निवडणे आणि त्यांचे दस्तऐवजीकरण करणे याला निरीक्षण म्हणतात. जेव्हा इतर तंत्रे कुचकामी असतात, तेव्हा निरीक्षणाचा उपयोग संशोधन करण्यासाठी, गट किंवा घटनांचे तपशीलवार वर्णन तयार करण्यासाठी आणि अन्यथा प्रवेश करण्यायोग्य नसलेली माहिती शोधण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र आणि कार्यक्रम मूल्यमापन या क्षेत्रातील संशोधक त्यांच्या कामात वारंवार निरीक्षणाचा वापर करतात. प्रत्यक्ष निरीक्षणामुळे निरीक्षक आणि जे निरीक्षण केले जात आहे (उदा. प्रश्नावली) यांच्यातील साधनामुळे होणारी विकृती कमी होते. हे प्रयोगशाळेत किंवा चांगल्या नियंत्रित परिस्थितीत नसून बाहेर घडते. लोक आणि त्यांच्या सभोवतालचे निरीक्षण करताना, आचरणाचे संदर्भ किंवा पार्श्वभूमी विचारात घेतली जाते. तसेच, ज्यांना बोलण्यात अडचण येत आहे, त्यामध्ये लहान मुलांसह किंवा असे करण्यास नाखूष असलेल्या लोकांसाठी हे लागू केले जाऊ शकते.

गुणात्मक संशोधन रचनांचे काही प्रमुख प्रकार आहेत – व्यष्टी अध्ययन, मानव अभ्यास, लोकान्वयपद्धती प्रतीकात्मक परस्परसंवाद, घटनाशास्त्र, वर्णनात्मक विश्लेषण, पायाभूत सिद्धांत, सहभागी कृती संशोधन, सांस्कृतिक अभ्यास, लिंगभाव अभ्यास इत्यादी.

१.३ गुणात्मक संशोधनाचे स्वरूप

गुणात्मक संशोधनाचे स्वरूप समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र या दोन्ही विषयांतील अनेक पूर्वीच्या विद्वानांनी प्रेरित केले. वेबर, शुट्झ, गीर्ट्झ, मालिनॉस्की, विल्यम व्हायटे सारखे या विद्वानांनी त्यांच्याबद्दल पुस्तके लिहिण्याच्या पद्धती विकसित केल्या आहेत. या सर्व लोकांनी गुणात्मक संशोधनाच्या स्वरूपावर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे प्रभाव टाकला आहे. माहिती संकलनाचे उदाहरण घेऊ. सामाजिक शास्त्रज्ञांनी गुणात्मक संशोधनाशी संबंधित माहिती संकलन तंत्रांचा दीर्घकाळ वापर केला आहे. यातील सर्वात सुप्रसिद्ध तंत्र म्हणजे सहभागी निरीक्षण आहे, ज्यासाठी संशोधकाने समूह, संस्था किंवा जे काही ते समजून घेण्याचा प्रयत्न करत आहेत त्याचे सर्वसमावेशक, सखोल वर्णन तयार करण्यासाठी ते समजून घेण्याचा प्रयत्न करत असलेल्या व्यक्तींमध्ये दीर्घकाळ अभ्यास करणे आवश्यक आहे. .

मालिनॉस्की यांनी या शतकाच्या सुरुवातीलाच क्षेत्र अभ्यास (फील्डवर्क) पद्धतीसाठी स्पष्टपणे युक्तिवाद केला जेव्हा त्यांनी सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञांना चौकटी (व्हरांडा) सोडून स्थानिक लोकांमध्ये मिसळण्यास सांगितले. गुणात्मक संशोधनाचे वर्णन करण्यासाठी "एथनोग्राफी" (मानव अभ्यास) हा शब्द वारंवार वापरला जातो आणि हे सूचित करते की सहभागी निरीक्षक आणि गुणात्मक संशोधक सर्वसाधारणपणे मानववंशशास्त्राशी संबंधित आहेत.

माहिती संकलनाची पद्धत ही गुणात्मक संशोधनाशी बहुधा मजबूतपणे जोडलेली असते ती म्हणजे सहभागी निरीक्षण होय. असंरचित मुलाखत म्हणजे जिथे संशोधकाला दिशा नसते आणि त्यामुळे विषयांना भरपूर स्वातंत्र्य मिळते आणि मुलाखती घेताना ही एक पसंतीची रणनीती असते. जरी बहुतेक सहभागी निरीक्षक अशा प्रकारच्या मुलाखतींमध्ये काही प्रमाणात गुंतले असले तरी ते गुणात्मक संशोधक आहेत जे ते जवळजवळ औपचारिकता करतात. या मुलाखतींचे ध्येय सामान्य सर्वेक्षण पद्धतीपेक्षा खूप वेगळे असते. काही विषयांच्या मुक्त संग्रहासह कार्य करतात ज्यांचे त्यांचे उद्दिष्ट आहे, तर काही गुणात्मक संशोधक मुलाखत अनुसूची वापरतात. दोन्ही प्रकरणांमध्ये या विषयावर लक्षणीय अधिक कसून वापर केले जातात.

विविध दृष्टीकोन गुणात्मक संशोधनाच्या विकासाशी संबंधित आहेत जसे की -

गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा एक तात्विक अग्रदूत मॅक्स वेबर यांची (अंतर्बोध) वस्टॅहेनची संकल्पना मानली जाते. वेबर यांनी विसाव्या शतकात समाजशास्त्राला एक आकलन म्हणून प्राधान्य दिले, असे सांगून की ते एक असे विज्ञान आहे ज्याने सामाजिक कृतीची कारणे आणि परिणामांसाठी कारणात्मक स्पष्टीकरणपर्यंत पोहोचण्यासाठी व्याख्यात्मकपणे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. वेबर यांनी दोन प्रकारचे याचा अर्थ "समजणे" ओळखले: "स्पष्टीकरणात्मक" किंवा "प्रेरक" समज, ज्यामध्ये "विशिष्ट कृती क्रियेच्या सुगम क्रमाने मांडली गेली आहे, हे ज्ञान आहे जे दिलेल्या कृतीच्या अर्थाचे थेट निरीक्षण करून मिळवता येते. "

घटनाशास्त्रीय संशोधनाचे उद्दीष्ट एखाद्या घटनेचे मूलभूत घटक समजून घेणे आणि त्याचे अर्थ वैशिष्ट्यीकृत करणे आहे. संशोधकांचा घटनाबद्दलच्या पूर्वकल्पना बाजूला ठेवून कार्यपद्धती दैनंदिन जीवनातील मानवी अनुभवाचे परीक्षण करते.

प्रतिकात्मक परस्परसंवाद हा एक समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक दृष्टीकोन आहे जो लोकांमधील नियमित सह संबंधित समाज निर्माण करण्यास आणि टिकवून ठेवण्यास किती अर्थपूर्ण आहे हे तपासतो.

निसर्गवादामध्ये दोन परस्परसंबंधित संकल्पना समाविष्ट आहेत, म्हणजे कृत्रिम संशोधन पद्धतीची नापसंती जी सामाजिक वास्तवाची विकृत प्रतिमा निर्माण करते आणि सामाजिक जगाला अशा प्रकारे उघड करण्याची इच्छा आहे जी त्याच्या सहभागींच्या त्या जगाच्या समजाशी सुसंगत आहे.

त्यामुळे गुणात्मक संशोधनाच्या स्वरूपावर अनेक सिद्धांत, संकल्पना, विषय, विचारवंत आणि विचारसरणी यांचा प्रभाव पडला आहे. गुणात्मक संशोधन उत्तरदात्याने विचारलेल्या प्रश्नासाठी विशिष्ट प्रकारे उत्तर का दिले याचे उत्तर देऊ शकते. गुणात्मक संशोधनाच्या मदतीने समृद्ध वर्णनात्मक माहिती आणि अभ्यास विषयाची सर्वसमावेशक प्रतिमा प्राप्त केली जाते. हे समाज, प्रणाली, परिस्थिती, परस्परसंवाद आणि प्रक्रियांचे सर्वांगीण वर्णन प्रदान करते जे व्याख्या आणि सिद्धांत विकास सक्षम करते. गुणात्मक संशोधनातील सहभागींना संशोधनाचे समान सदस्य म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे आवाजहीनांना आवाज देण्यासाठी गुणात्मक संशोधन हा योग्य पर्याय आहे. हे नवीन अभ्यास विषयांच्या वाढीस मदत करते जे अन्यथा बऱ्याच काळापासून अविकसित राहिले असते.

तुमची प्रगती तपासा

१. असंरचित मुलाखत म्हणजे काय?
२. गुणात्मक संशोधनाचा अर्थ लिहा.

१.४ गुणात्मक संशोधनाची वैशिष्ट्ये

१) **नैसर्गिक विश्व:** क्षेत्र माहिती गुणात्मक संशोधकांद्वारे संकलित केला जातो जेथे सहभागींना समस्या किंवा अभ्यासाधीन विषयाचा सामना करावा लागतो. गुणात्मक पद्धती वापरणारे संशोधक व्यक्तींच्या दैनंदिन दिनचर्या किंवा आसपासच्या परिस्थितीमध्ये बदल करत नाहीत. माहिती मिळविण्यासाठी व्यक्तींशी थेट संभाषण आणि नैसर्गिक वातावरणात त्यांच्या कृतींचे निरीक्षण वापरले जाते.

२) **संशोधकांना महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून वापरणे.** गुणात्मक संशोधकांनी त्यांचा स्वतःचा माहिती संकलित करण्यासाठी वापरलेल्या प्राथमिक पद्धतींमध्ये सहभागी निरीक्षण, दस्तऐवजीकरण आणि थेट सहभागी मुलाखती यांचा समावेश होतो.

अभ्यासासाठी माहितीचा ते एकमेव स्रोत असल्याने, हे संशोधक सामान्यतः इतर संशोधकांनी तयार केलेली कोणतीही साधने किंवा प्रश्नावली वापरत नाहीत.

- ३) **एकाधिक माहिती स्रोत:** केवळ माहितीच्या एका स्रोतावर अवलंबून न राहता, गुणात्मक संशोधक विशेषतः मुलाखती, दस्तऐवजीकरण आणि निरीक्षणांसह विविध स्रोतांकडून आवश्यक माहिती संकलित करण्याचा पर्याय निवडतात.
- ४) **माहितीचे प्रेरक विश्लेषण:** गुणात्मक संशोधक सर्वसमावेशक निष्कर्ष काढण्यासाठी श्रेणी, नमुने आणि संकल्पना तयार करतात.
- ५) **सहभागींचा अर्थ:** पूर्वीच्या लेखांकांनी किंवा संशोधकांनी साहित्याच्या विशिष्ट कृतींमध्ये प्रसारित केलेल्या अर्थावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी, संशोधकाने सहभागींकडून विषय किंवा संशोधनाच्या समस्येबद्दल शिकलेल्या अर्थ समजून घेण्यासाठी त्यांचे पूर्ण लक्ष दिले पाहिजे. .
- ६) **आराखडा विकसित करणे:** गुणात्मक संशोधकांचे म्हणणे आहे की त्यांचे क्षेत्र गतिमान आणि नेहमी बदलणारे आहे. याचा अर्थ असा होऊ शकतो की प्रारंभिक योजना ही एक आवश्यकता नाही ज्याचे पालन केले पाहिजे आणि एकदा संशोधकाने क्षेत्रात प्रवेश केला आणि माहिती संकलित करण्यास सुरुवात केली की, संशोधनाचे सर्व टप्पे बदलू शकतात. जोपर्यंत संशोधनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सुधारणा सुसंगत राहतील, म्हणजे समस्या किंवा संशोधन समस्येबद्दल अधिक जाणून घेणे मदत करते.
- ७) **एक सैद्धांतिक दृष्टीकोन:** संशोधन करताना, गुणात्मक संशोधक वारंवार विशिष्ट दृष्टीकोनांवर लक्ष केंद्रित करतात, ज्यात वांशिकता, सांस्कृतिक कल्पना, लिंगभाव असमानता, वांशिकता आणि इतरांचा समावेश होतो.
- ८) **व्याख्यात्मक पद्धती:** गुणात्मक संशोधकांची निरीक्षणे, धारणा आणि समज यांचा अनेकदा अर्थ लावला जातो. संशोधक, वाचक आणि सहभागी वारंवार गुणात्मक संशोधनाचा वेगळ्या पद्धतीने अर्थ लावत असल्याने, एखाद्या विषयावर किंवा समस्येवर विविध दृष्टीकोन मांडले गेल्याचे दिसून येते.
- ९) **एक सर्वसमावेशक दृष्टिकोन:** अभ्यास, समस्या किंवा समस्येचे सूक्ष्म चित्र हे गुणात्मक संशोधक तयार करण्याचे उद्दिष्ट असते. एकूणच समस्येशी संबंधित दृष्टिकोन आणि घटक संशोधकांनी वर्णन केले आहेत.

उत्तरदात्याने विचारलेल्या प्रश्नासाठी विशिष्ट पद्धतीने उत्तर का दिले? याचे उत्तर देखील ते देऊ शकते. परिमाणवाचक संशोधनात वापरलेली कार्यपद्धती विषयाला पूरक असणे आवश्यक आहे. गुणात्मक संशोधनामध्ये, संकलित केलेल्या माहिती मध्ये भविष्यसूचक (अनुमान काढण्याची) गुणवत्ता असते. हे मुख्यतः लवचिक संरचनांमध्ये कार्य करते. गुणात्मक संशोधनातून काढलेले परिणाम माहितीची जटिलता विचारात घेऊ शकतात

आणि मानवी व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणातील वर्तन वैशिष्ट्यांचे संपूर्ण आकलन करण्यास प्रोत्साहित करतात.

गुणात्मक संशोधन -
स्वरूप, वैशिष्ट्ये, महत्त्व,
चिकित्सा

१.५ गुणात्मक संशोधनाचे महत्त्व

गुणात्मक संशोधनाचे महत्त्व खूप मोठे आहे. गुणात्मक संशोधन "कसे" आणि "का" या संबंधी संशोधन प्रश्न हाताळते आणि अनुभव, घटना आणि संदर्भ यांचे सखोल ज्ञान मिळवण्यास अनुभव विश्व देते. मानवी अनुभव विश्व अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी, गुणात्मक संशोधन तुम्हाला असे प्रश्न उभे करण्यास सक्षम करते ज्यांचे उत्तर देणे कठीण आहे. विधायक सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी हे आश्चर्यकारकपणे प्रभावी आहे. गुणात्मक संशोधनामध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या विशिष्टतेचा आदर राखला जातो. सामाजिक परस्परसंवादाचा अर्थ लावण्याचा आणि समजून घेण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे संशोधन. गुणात्मक संशोधनामुळे एखाद्या विशिष्ट विषयासाठी संशोधकाचा उत्साह वाढतो. गुणात्मक संशोधनाद्वारे एखाद्या विषयाचे मूल्यमापन आणि माहिती संकलित करण्यासाठी अनेक, अत्याधुनिक पद्धती उपलब्ध आहेत. गुणात्मक संशोधनामुळे एखाद्या विषयाची मनोवृत्ती, धारणा आणि भावना प्रकट होतात.

याव्यतिरिक्त, ते मानवी संबंधांच्या परस्पर आणि परस्परावलंबी स्वरूपास प्रोत्साहित करते. गुणात्मक संशोधनामुळे संशोधकांच्या सहकार्यालाही प्रोत्साहन मिळते, सर्व माहिती अचूक आणि विश्वासाई असते. भावना, वृत्ती आणि वर्तणूक यांची क्रमवारी आणि संख्यांचे परीक्षण करून, ते एखाद्या विषयाचे आणि त्याच्या विचार करण्याच्या आणि कार्य करण्याच्या पद्धतीचे संपूर्ण आणि सखोल आकलन देखील प्रदान करते. उत्तरदात्याने विचारलेल्या प्रश्नासाठी विशिष्ट पद्धतीने उत्तर का दिले याचे उत्तर देखील ते देऊ शकते.

तीन मुख्य श्रेण्यांचा वापर गुणात्मक संशोधन तंत्रांचा गट करण्यासाठी केला जाऊ शकतो ज्यांचा वापर वारंवार केला जातो: (१.) व्यक्ती किंवा गट मुलाखती, (२) निरीक्षण तंत्र आणि (३) दस्तऐवज पुनरावलोकने. गुणात्मक संशोधन मुलाखतीचे उद्दिष्ट मुलाखतकारांच्या दैनंदिन जीवनात उपस्थित असलेल्या विशिष्ट कल्पना ओळखणे आणि समजून घेणे हे आहे.

ज्या विषयाचा अभ्यास केला जात आहे, सांस्कृतिक वातावरण आणि प्रकल्पाची उद्दिष्टे यावर अवलंबून, मुलाखती एका व्यक्तीच्या किंवा गटांमध्ये (फोकस ग्रुप्स) घेतल्या जाऊ शकतात. स्वभाव संदर्भातील वर्तन आणि परस्परसंवाद समजून घेण्यासाठी, गुणात्मक संशोधनामध्ये संकलित केलेल्या निरीक्षणात्मक सामग्री मध्ये व्यक्ती आणि घटनांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करणे आवश्यक आहे. जेव्हा एखाद्या व्यवस्थेची किंवा घटनेची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक असते, जेव्हा स्वारस्याची परिस्थिती लपवून ठेवली जाते किंवा जेव्हा व्यवस्थापनातील विषय इतर गटांपेक्षा लक्षणीयपणे भिन्न मते ठेवतात तेव्हा गुणात्मक अभ्यासाचा दृष्टीकोन फायदेशीर ठरतो. दुर्यम माहितीचा एक

उत्तम स्रोत असण्यासोबतच, संस्थात्मक नोंदी, वैयक्तिक डायरी आणि ऐतिहासिक सार्वजनिक दस्त ऐवज यासारखी लेखी संसाधने गटाच्या अनुभवांवर आणि जीवनशैलीवर प्रकाश टाकू शकतात. गुणात्मक संशोधन एखाद्या विषयाचे सखोल आकलन करण्यासाठी उपयुक्त आहे, विशेषतः जेव्हा मुद्दा नाजूक असतो.

लिंगभाव अभ्यास, LGBTQ व्यक्ती, क्युअर अभ्यास, स्त्रीवादी मौखिक इतिहास, अभिव्यक्तीसाठी कथन आणि विविध महिला आणि सामाजिक समस्यांसारख्या गुणात्मक संशोधन साधनांचा वापर करत आहेत. हे त्यांना त्यांचे मतांचे, जीवन अनुभवांचे दस्तऐवजीकरण करण्यास मदत करते आणि वास्तविक जीवनातील परिस्थिती आणि त्यांचे आघात, शैक्षणिक तसेच वास्तविक जीवनातील दोन्ही परिस्थितींमध्ये त्यांच्यावरील अन्याय व्यक्त करण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करते.

१.६ गुणात्मक संशोधनावरिल टीका

१. **व्यक्तिपूरक :** गुणात्मक संशोधन हे अधूनमधून गुणात्मक अभ्यासावर टीका करणारे संख्यात्मक संशोधक म्हणतात, हे अतिसंवेदनशील आणि व्यक्तिनिष्ठ असते. ही टीका सामान्यतः संशोधकाच्या अत्यावश्यक आणि महत्वाच्या गोष्टींबद्दलच्या अतार्किक समज तसेच अभ्यासाच्या विषयांशी संशोधकाने विकसित केलेले खोल वैयक्तिक संबंध, जे गुणात्मक निष्कर्षांवर जास्त प्रभाव टाकू शकतात या वस्तुस्थितीचा संदर्भ देते.
२. **पुनरावृत्ती करणे कठीण:** गुणात्मक संशोधक वारंवार असा दावा करतात की या प्रवृत्ती आणखी एक समस्या आहेत कारण अभ्यासाची पुनरावृत्ती करणे खूप कठीण आहे, तथापि सामाजिक विज्ञानांमध्ये प्रतिकृती तयार करणे हे या विशिष्ट समस्येपासून स्वतंत्रपणे सोपे काम नाही. कारण ते असंरचित आहे आणि वारंवार गुणात्मक संशोधकाच्या सर्जनशीलतेवर अवलंबून असते, वास्तविक प्रतिकृती करणे जवळजवळ अशक्य आहे कारण अनुसरण करण्यासाठी काही कायम पद्धती आहेत. गुणात्मक संशोधनामध्ये, संशोधक हा प्राथमिक माहिती संग्राहक असतो, म्हणून जे पाहिले आणि ऐकले जाते तसेच संशोधक ज्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी निवडतो ते त्याच्या किंवा तिच्या प्राधान्यांचे परिणाम असतात.
३. **सामान्यीकरण समस्या:** हे वारंवार सूचित केले जाते की गुणात्मक संशोधनाच्या निष्कर्षांना एक संकीर्ण व्याप्ती आहे. त्यांचे म्हणणे आहे की जेव्हा सहभागी निरीक्षणाचा वापर केला जातो किंवा जेव्हा एखाद्या विशिष्ट संस्थेतील किंवा समाजामधील अल्पसंख्येच्या लोकांसह असंरचित मुलाखती घेतल्या जातात तेव्हा वेगवेगळ्या परिस्थितींमध्ये परिणाम कसे लागू केले जाऊ शकतात हे जाणून घेणे अशक्य आहे. फक्त काही प्रकरणे सर्व प्रकरणांचे प्रतिनिधित्व कसे करू शकतात?
४. **पारदर्शकतेचा अभाव:** गुणात्मक संशोधनामध्ये, संशोधकाने प्रत्यक्षात काय केले आणि अभ्यासाचे निष्कर्ष कसे पोहोचले हे निर्धारित करणे आव्हानात्मक असू शकते. उदाहरणार्थ, निरीक्षण किंवा मुलाखतीसाठी व्यक्तींची निवड कशी केली गेली

यासारख्या मुद्द्यांवर गुणात्मक संशोधनातील अध्ययन सामग्री कधीकधी संदिग्ध असतो. ही कमतरता गुणात्मक संशोधनामधील नमूना तंत्रांच्या कधीकधी-कंठाऊ (बोलण्याच्या) वर्णनांच्या अगदी विरुद्ध आहे. गुणात्मक संशोधनाद्वारे तपशीलवार विशिष्टीकरणाची कल्पना साध्य करता येण्यासारखी दिसत नाही.

५. सामग्रीचे विश्लेषण करणे: सामग्रीचे योग्य विश्लेषण करणे खूप कठीण होते. याव्यतिरिक्त, डोमेनमध्ये अनुभवी व्यक्ती आवश्यक आहे. नमुने समजून घेण्यासाठी आणि शोधण्यासाठी लागणारा वेळ खूप मोठा आहे. विशेषतः जर अभ्यास खूप मोठा असेल, तर संशोधकांना अनेक वर्षे घालवता येतील. यामुळे संसाधनांचे प्रमाण, वेळ, पैसा, मानवी ऊर्जा अधिक बनते. खूप जास्त मानवी हस्तक्षेपामुळे काही वेळा पूर्वग्रह होण्याची शक्यता असते ज्याची संशोधकाला सतत जाणीव ठेवावी लागते अन्यथा लेखन पक्षपाती असू शकते. विशेषतः जेव्हा संशोधक त्याच्या समाजाचा अभ्यास करत असतो तेव्हा त्याच्या/तिच्यासाठी समाजीकरणाच्या पद्धतींमुळे स्वतःच्या समाजावर टीका करणे कठीण काम असते आणि अज्ञात पूर्वाग्रह देखील असू शकतो.

६. सांख्यिकी गुणात्मक संशोधनाचे अचूक चित्रण करत नाही.

प्रदान केलेली उत्तरे मोजली जात नाहीत कारण गुणात्मक संशोधन ही दृष्टीकोन-आधारित पद्धत आहे. जरी तुलना केली जाऊ शकते आणि याचा परिणाम माहितीच्या चोरी मध्ये होऊ शकतो, परंतु बहुतेक परिस्थिती ज्यात सांख्यिकीय प्रतिनिधित्वाची आवश्यकता असते आणि गुणात्मक संशोधन प्रक्रियेत समाविष्ट नसतात ते संख्यात्मक माहितीसाठी आमंत्रित (कॉल) करतात. ही एक मोठी समस्या बनते कारण मोठ्या प्रमाणात अभ्यासात गुणात्मक वापरता येत नाही.

तुमची प्रगती तपासा

१. गुणात्मक संशोधनाच्या दोन बाजूंवर चर्चा करा.
२. काही गुणात्मक संशोधन आराखड्यांची यादी करा.

१.७ सारांश

या प्रकरणात आपण गुणात्मक संशोधन पद्धतीबद्दल शिकलो. नावाप्रमाणेच मर्यादित विषय, विषयावर गुणात्मक लक्ष केंद्रित करते आणि त्याचा सखोल, तपशीलवार अभ्यास केला आहे. "गुणात्मक" हा शब्द विषयाच्या वैशिष्ट्यांवर तसेच प्रायोगिकरित्या तपासलेल्या किंवा मोजल्या जात नसलेल्या क्रिया आणि अर्थावर भर देण्यास सूचित करतो. गुणात्मक संशोधनामध्ये वास्तवाची सामाजिक संरचना, संशोधक आणि अभ्यासाचा विषय यांच्यातील घनिष्ठ संबंध अस्तित्वात असतो. गुणात्मक संशोधकांद्वारे संदर्भ समजून घेण्यावर देखील लक्ष केंद्रित केले जाते. हे संशोधक संशोधन किती मूल्यवर्धित आहे यावर भर देतात. ते दैनंदिन जीवनात सामाजिक संवाद कसा निर्माण होतो आणि अर्थ कसा दिला जातो यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधतात. संख्यात्मक अभ्यास, दुसरीकडे, प्रक्रियापेक्षा चलांच्या मधील कार्यकारण संबंधांचे मोजमाप आणि

विश्लेषण करण्यावर अधिक भर देतात. अनेक सामाजिक आणि वर्तणुकीशी संबंधित शास्त्रज्ञ चौकशीच्या गुणात्मक पद्धतींकडे संशोधनाचे परीक्षण कसे करायचे याच्या दृष्टीकोनातून पाहतात. गुणात्मक संशोधनाचे उद्दिष्ट, व्यक्ती का वर्तन करतात, प्रतिक्रिया देतात आणि ते ज्या प्रकारे वर्तन करतात त्याप्रमाणे विचार का करतात? हे समजून घेणे आहे. अन्यथा दृश्यमान नसलेले तपशील समोर आणून समाजाला सकारात्मक मार्गाने पुढे जाण्यास मदत होते. प्रत्यक्ष अनुभव, अस्सल अहवाल आणि वास्तविक संभाषणातील अवतरणांचा वापर करून, गुणात्मक संशोधन सखोल समजून घेण्याचा प्रयत्न करते. सहभागी त्यांच्या वातावरणाचा अर्थ कसा लावतात? आणि त्या व्याख्याचा त्यांच्या वर्तनावर कसा परिणाम होतो? हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. गुणात्मक संशोधनामध्ये काही नकारात्मक मुद्दे असले तरी ते वेळ खाऊ, खर्चिक, संशोधकाचा पूर्वाग्रह होऊ शकतो आणि मुलाखतकाराला माहिती संकलित करण्यासाठी, विश्लेषण करण्यासाठी चांगले प्रशिक्षण दिले पाहिजे. अशाप्रकारे, गुणात्मक संशोधनाचे स्वतःचे वेगळेपण आहे ज्यायोगे ते स्थानिक लोकांचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी उपयुक्त आहे, जिथे मुलाखती घेतल्या जात आहेत. गुणात्मक संशोधक अनेकदा अभ्यास क्षेत्र अभ्यास (फील्डवर्क) आयोजित करण्यात बराच वेळ घालवताना दिसतात. ज्यामुळे विषयाचे अधिक चांगले आकलन होण्यास मदत होते आणि मनोरंजक अंतर्दृष्टी प्राप्त होते. जी परिमाणात्मक अभ्यासाला मिळू शकत नाही. भारतीय समाजशास्त्रातील अनेक प्रमुख अभ्यास कार्य जसे एम.एन. श्रीनिवास- कूर्समधील धर्म, आठवणीतले गाव, मुंबईतील मिथिली कृष्णराज यांचा अभ्यास गुणात्मक संशोधनाद्वारे करण्यात आला आहे.

१.८ प्रश्न

१. गुणात्मक संशोधनाच्या अर्थावर एक टीप लिहा
२. गुणात्मक संशोधनाच्या महत्वाची थोडक्यात चर्चा करा
३. गुणात्मक संशोधनाचे स्वरूप स्पष्ट करा
४. गुणात्मक संशोधनाच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.

१.९ संदर्भ

- Pathak V, Jena B, Kalra S. Qualitative research. Perspect Clin Res. 2013 Jul;4(3):1.92. doi: 1.0.41.03/2229-3485.1.1.5389. PMID: 2401.0063; PMCID: PMC3757586.
- Cleland JA. The qualitative orientation in medical education research. Korean J Med Educ. 2017 Jun;29 (2):61.-71. doi: 1.0.3946/kjme.201.7.53. Epub 2017 May 29. PMID: 28597869; PMCID: PMC5465434.

- Bryman, A. (2016). Social research methods. Oxford university press.
- Lewis-Beck, M., Bryman, A. E., & Liao, T. F. (2003). The Sage encyclopedia of social science research methods. Sage Publications.
- Goode, W. J., & Hatt, P. K. (1952). Methods in social research.
- Carter, M.J., Montes Alvarado, A. (2019). Symbolic Interactionism as a Methodological Framework. In: Liamputtong, P. (eds) Handbook of Research Methods in Health Social Sciences. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-1-0-5251-4_62
- Matsuda, M.. (2015). Ethnogenesis in Anthropology. 10.1016/B978-0-08-097086-8.1.2064-1.
- <https://lp2m.uma.ac.id/2020/1.1./21./qualitative-research-methods-objectives-characteristics-and-strategies/>
- <https://planningtank.com/market-research/importance-qualitative-research>
- Morse, J. M. (2004). Qualitative significance. Qualitative Health Research, 14(2), 15-152.
- Denzin, Norman. K. and Yvonna S. Lincoln. "Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research." In The Sage Handbook of Qualitative Research. Norman. K. Denzin and Yvonna S. Lincoln, eds. 3rd edition. (Thousand Oaks, CA: Sage, 2005), p. 10.
- <https://libguides.usc.edu/writingguide/qualitative>

गुणात्मक संशोधकांची ओळख

घटक रचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ संशोधकाचा अर्थ
- २.३ गुणात्मक संशोधकांची ओळख
- २.४ गुणात्मक संशोधकांची आवड
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- १. गुणात्मक संशोधकांच्या व्यवसायांबद्दल जाणून घेणे
- २. संशोधकांसाठी समाविष्ट असलेल्या प्रक्रियेबद्दल जाणून घेणे.

२.१ प्रस्तावना

या पाठात आपण गुणात्मक संशोधकांच्या व्यवसायांबद्दल जाणून घेणार आहोत. गुणात्मक संशोधन ही सामाजिक घटना समजून घेण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पद्धत आहे, ज्यामध्ये विशिष्ट संदर्भातील व्यक्ती आणि गटांच्या वैयक्तिक अनुभवांचे परीक्षण करणे समाविष्ट आहे. दृष्टीकोन, श्रद्धा आणि सांस्कृतिक पद्धती यासारख्या मोजमाप किंवा परिमाण करणे सोपे नसलेल्या जटिल सामाजिक समस्या हाताळताना हे विशेष तंत्र उपयुक्त आहे. गुणात्मक संशोधक व्यक्तिनिष्ठ व्याख्या आणि समज यावर खूप भर देतात. वस्तुनिष्ठ माहिती संकलित करण्याऐवजी सहभागींना त्यांच्या अनुभवांशी जोडून अर्थ आणि महत्त्व समजून घेणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे. अशा समृद्ध आणि सर्वसमावेशक माहिती संकलित करण्यासाठी, संशोधक निरीक्षण, मुक्त मुलाखती आणि लक्ष्य केंद्री गट यासारख्या विविध तंत्रांचा वापर करतात. याव्यतिरिक्त, गुणात्मक संशोधन माहिती विश्लेषणासाठी अनुकूल दृष्टिकोन स्वीकारते. निश्चित गृहितकांसह प्रारंभ करण्याऐवजी, संशोधक एका विस्तृत संशोधन प्रश्नासह प्रारंभ करतात आणि माहिती त्यांना मार्गदर्शन करू देतात. ते नमुने आणि पद्धती ओळखण्यासाठी माहितीचे पुनरावलोकन आणि

वर्गीकरण करतात, ज्याचा वापर नंतर अभ्यास केल्या जात असलेल्या सामाजिक घटनांबद्दल सिद्धांत आणि स्पष्टीकरण विकसित करण्यासाठी केला जातो. गुणात्मक संशोधनामध्ये समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, मानसशास्त्र आणि शिक्षणशास्त्र यासारख्या अनेक क्षेत्रांमध्ये विविध उपयोग आहेत. सांस्कृतिक पद्धती, सामाजिक असमानता आणि वैयक्तिक ओळख यासह सामाजिक घटनांच्या विस्तृत श्रेणीचा शोध घेण्यात ते उपयुक्त आहे. शिवाय, गुणात्मक संशोधनामध्ये अंतर्दृष्टी आणि दृष्टीकोन प्रदान करण्याची क्षमता असते ज्याकडे परिमाणात्मक संशोधन पद्धती सहसा दुर्लक्ष करतात, ज्यामुळे जटिल सामाजिक समस्या अधिक गहनपणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या सामाजिक शास्त्रज्ञांसाठी ते एक मौल्यवान साधन बनते. आपण संशोधकाबद्दल, सर्वात महत्वाच्या अभ्यासाबद्दल जाणून घेऊया.

२.२ संशोधकाचा अर्थ

नवीन माहिती, तथ्ये किंवा संकल्पना अभ्यास करण्याच्या किंवा सत्यापित करण्याच्या उद्देशाने संघटित अभ्यास आणि संशोधन करणारी व्यक्ती संशोधक म्हणून ओळखली जाते. विज्ञान, वैद्यक, तंत्रज्ञान, सामाजिक विज्ञान आणि मानवता यासारख्या विविध क्षेत्रात संशोधक काम करतात. संशोधक माहिती संकलित करण्यासाठी आणि विश्लेषण करण्यासाठी आणि त्यांच्या अभ्यासावर आधारित निष्कर्ष काढण्यासाठी प्रयोग, सर्वेक्षण, निरीक्षणे, मुलाखती आणि माहिती विश्लेषण यासारख्या संशोधन पद्धतींची श्रेणी वापरतात. संशोधकाचे प्राथमिक उद्दिष्ट त्यांच्या क्षेत्रातील ज्ञान प्रगत करणे आणि समाजासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देणे हे आहे.

२.३ गुणात्मक संशोधक समजून घेणे

गुणात्मक संशोधक असा आहे जो मजकूर, प्रतिमा आणि निरीक्षणांसह गैर-संख्यात्मक माहितीला एकत्रित करण्यासाठी आणि विश्लेषण करण्यासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धती वापरतो. विशिष्ट संशोधन प्रश्न किंवा घटनेची अधिक सखोल माहिती प्राप्त करणे हा हेतू आहे. गुणात्मक संशोधन पद्धती सामान्यतः गुंतागुंतीच्या सामाजिक आणि मानवी समस्यांच्या तपासणीसाठी लागू केल्या जातात ज्या सहज परिमाण करण्यायोग्य नसतात आणि संदर्भ, विषयनिष्ठता आणि अनुभवांशी संलग्न वैयक्तिक महत्त्व ठळक करतात.

माहिती संकलित करण्यासाठी, गुणात्मक संशोधक विविध तंत्रे वापरतात, जसे की मुलाखती घेणे, लक्षकेंद्रीत गट (फोकस ग्रुप) ठेवणे, वर्तनांचे निरीक्षण करणे आणि कागदपत्रांची छाननी करणे. माहिती विश्लेषणामध्ये नमुने, पद्धती आणि श्रेण्या ओळखणे समाविष्ट असते आणि माहितीची क्रमवारी लावण्यासाठी आणि त्याचा अर्थ लावण्यासाठी संकेतीकरण (कोडिंग) आणि वर्गीकरण ही धोरणे वापरणे समाविष्ट असते. गुणात्मक संशोधनाचे उद्दीष्ट संशोधन प्रश्न किंवा अभ्यासात असलेल्या घटनेचे सर्वसमावेशक आणि तपशीलवार खाते प्रदान करणे आणि त्यात सहभागी असलेल्यांच्या अनुभव आणि अर्थाबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे आहे.

गुणात्मक संशोधकांमध्ये अनेक विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत जी त्यांना इतर प्रकारच्या संशोधकांपेक्षा वेगळे करतात. प्राथमिक फरक असा आहे की ते विशिष्ट घटना किंवा संशोधन प्रश्नाचे सखोल ज्ञान मिळविण्यासाठी शब्द, प्रतिमा आणि निरीक्षणे यांसारख्या संख्यात्मक नसलेल्या माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धती वापरतात. हे संशोधक संदर्भ, विषयनिष्ठता आणि लोक त्यांच्या अनुभवांचे श्रेय दिलेल्या अर्थाच्या महत्वावर देखील महत्त्वपूर्ण भर देतात. मानवी वर्तन आणि सामाजिक घटना समजून घेण्यासाठी, गुणात्मक संशोधक अनेकदा व्याख्यात्मक दृष्टिकोन वापरतात. शिवाय, गुणात्मक संशोधक संशोधनासाठी अधिक जुळवून घेणारा आणि पुनरावृत्तीचा दृष्टिकोन स्वीकारतात, जिथे संशोधनाचे प्रश्न आणि पद्धती विकसित होऊ शकतात आणि संशोधन जसजसे पुढे जाईल तसतसे बदलू शकतात. ते संशोधन प्रक्रियेत सहभागीना देखील समाविष्ट करू शकतात, त्यांना अभिप्राय प्रदान करण्याची आणि संशोधनावर प्रभाव टाकण्याची संधी देतात.

गुणात्मक संशोधनाचा आणखी एक अनोखा पैलू म्हणजे संशोधकाची भूमिका. गुणात्मक संशोधक सहभागींमध्ये वैयक्तिकरित्या सहभागी होऊ शकतात आणि त्यांचे स्वतःचे पूर्वाग्रह आणि दृष्टीकोन संशोधनावर परिणाम करू शकतात. संशोधनाच्या निष्कर्षावर प्रभाव पडू नये म्हणून, गुणात्मक संशोधक आत्म-प्रतिबिंब आणि प्रतिक्रियापणामध्ये गुंततात. एकंदरीत, गुणात्मक संशोधकाच्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांमध्ये त्यांचा गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर, संदर्भ आणि व्यक्तिनिष्ठतेवर भर, संशोधनासाठी अनुकूल आणि पुनरावृत्तीचा दृष्टिकोन आणि त्यांचे वैयक्तिक पूर्वाग्रह ओळखण्यात आणि त्यांचे व्यवस्थापन करण्यात त्यांची आत्म-जागरूकता यांचा समावेश होतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. संशोधक कोणास म्हणावे ?
२. गुणात्मक संशोधक व्याख्या आणि समज यावर भर देतात. तुम्ही सहमत आहात की असहमत ते स्पष्ट करा.

२.४ गुणात्मक संशोधकांचे पूर्व व्यवसाय

१. विषयांच्या दृष्टीकोणातून जग पाहणे:

सामाजिक विज्ञान आणि नैसर्गिक विज्ञानाचे विषय भिन्न आहेत ही कल्पना अनेक गुणात्मक संशोधकांच्या मूलभूत गृहीतकांपैकी एक आहे. एक महत्वाचा फरक असा आहे की नैसर्गिक विज्ञानाच्या विश्लेषणात्मक वस्तू (अणू, रेणू, गेज, रसायनशास्त्र इ.) त्यांच्या सभोवतालच्या घटनांना महत्त्व देऊ शकत नाहीत. पण सामाजिक विज्ञान अभ्यासात व्यक्ती हा विश्लेषण वस्तू असतो. शुट्ल यांचा हा युक्तिवाद अत्यंत स्पष्ट आहे. शुट्ल या वस्तुस्थितीकडे लक्ष वेधतात की, नैसर्गिक विज्ञानाच्या विषयाच्या उलट, सामाजिक संशोधनाचा विषय - समाज - त्यांच्या सभोवतालचा अर्थ सांगू शकतात. परिणामी, अनेक गुणात्मक संशोधक अभ्यास केलेल्या लोकांच्या दृष्टीकोनातून गोष्टी पाहण्यासाठी

समर्पण घोषित करतात. अभ्यासातील सहभागी स्वतःसाठी सामाजिक जगावर प्रतिबिंबित करू शकत नाहीत असे गृहीत धरण्याऐवजी, त्यांच्या दृष्टिकोनातून ते पाहणे महत्वाचे आहे.

गुणात्मक संशोधनाचे उद्दिष्ट हे जग आणि घटनांचा अभ्यास केलेल्या विषयांच्या दृष्टीकोनातून पाहणे आहे. संशोधन होत असलेल्या विषयांच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक जगाकडे पाहणे महत्वाचे आहे की ते त्याबद्दल स्वतःचे मत बनवू शकत नाहीत असे मानण्यापेक्षा. गुणात्मक संशोधनाचे मार्गदर्शन करणारे ज्ञानशास्त्र दोन मुख्य तत्वे आहेत: "फेस-टू-फेस संवाद जो दुसऱ्या व्यक्तीच्या विचारसरणीबद्दल शिकण्याची पूर्वअट आहे, आणि (2) तुम्ही या परस्परसंवादात गुंतले पाहिजे आणि इतरांच्या जागी असले पाहिजे आणि त्याबद्दल लोकांचे अनुभव जाणून घ्यावे. त्यामुळे, अनेक संशोधकांनी त्यांच्या तपासणीच्या अहवालात त्यांनी मुलाखत घेतलेल्या लोकांची मते विचारात घेण्याचा प्रयत्न केल्याचा दावा करणे अनपेक्षित नाही.

अपहरणात्मक तर्क हा एक प्रकारचा तर्क आहे जो सामान्यतः गुणात्मक संशोधनामध्ये वापरला जातो. गुणात्मक संशोधनामध्ये, चौकशीचा प्रारंभ बिंदू हा अनेकदा अभ्यासल्या जाणाऱ्या विषयांचा दृष्टिकोन असतो. अपहरणात्मक तर्कामध्ये त्यांची भाषा, अर्थ आणि दृष्टीकोन यांच्या आधारावर लोक आणि संदर्भांचे सैद्धांतिक आकलन तयार करणे समाविष्ट आहे, जे त्यांच्या जागतिक दृष्टिकोनाला आकार देतात. अपहरणाच्या प्रक्रियेत, संशोधकाने सहभागींच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक जगाचे वैज्ञानिक आकलन विकसित करणे महत्वाचे आहे, ज्यांनी माहिती दिली त्यांच्याद्वारे जगाला ज्या पद्धतीने समजले जाते त्याच्याशी संपर्क न गमावता हे व्यापकपणे प्रेरक दृष्टिकोनाचे अनुसरण करते, अपहरण वेगळे आहे कारण ते सहभागींच्या जागतिक दृष्ट्यांचे स्पष्टीकरण आणि आकलन यावर जोर देते.

२. सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोन असणे:

संशोधकांसाठी सहानुभूती महत्वाची आहे कारण ती त्यांना त्यांच्या विषयांचे दृष्टिकोन आणि चकमकी सखोल स्तरावर समजून घेण्यास सक्षम करते. त्यांच्या विषयांच्या दृष्टीकोनातून गोष्टी पाहण्याचा प्रयत्न करून, संशोधक त्यांच्या विषयांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भाची चांगली समज विकसित करू शकतात आणि त्यांचे विश्वास, मूल्ये आणि वर्तन समजून घेऊ शकतात. गुणात्मक संशोधनामध्ये, वस्तुनिष्ठ तथ्ये आणि आकृत्या मोजण्यापेक्षा व्यक्तींचे व्यक्तिनिष्ठ अनुभव आणि अर्थ समजून घेण्यास प्राधान्य दिले जाते, सहानुभूती आवश्यक बनते. सहानुभूती संशोधकांना त्यांच्या सहभागींशी संबंध आणि विश्वास निर्माण करण्यात मदत करू शकते, परिणामी अधिक अर्थपूर्ण आणि अचूक सामग्री आणि एक पारदर्शी संशोधन प्रक्रिया आहे.

ज्या व्यक्तींचा अभ्यास केला जात आहे त्यांच्या नजरेतून जगाकडे पाहण्याचा सहानुभूतीपूर्ण दृष्टीकोन हा गुणात्मक संशोधनाचा एक महत्वाचा घटक आहे. ही सहानुभूतीपूर्ण भूमिका व्याख्यावादाशी संरेखित आहे आणि घटनाशास्त्र, प्रतीकात्मक परस्परसंवाद आणि वस्टॅहेन यांच्याशी ज्ञानशास्त्रीय संबंध प्रकट करते. तथापि, हे

व्यावहारिक अडचणींशिवाय शक्य होत नाही. उदाहरणार्थ, संशोधक स्थानिक विषयात गुंतून जाण्याचा धोका असतो, जेथे संशोधक विषयात खूप गुंतून जातो आणि त्यांच्या संशोधनाकडे दुर्लक्ष करतो. शिवाय, संशोधकाने किती दूर जावे हे ठरवण्याचा मुद्दा आहे, विशेषतः जर संशोधक एखाद्या बेकायदेशीर किंवा धोकादायक क्रियाकलापांचा अभ्यास करत असेल. यामुळे अभ्यासात आणि संशोधकालाही केवळ वर्तमान संशोधकासाठीच नाही तर भविष्यातील संशोधकासाठीही धोका निर्माण होऊ शकतो. हे देखील शक्य आहे की संशोधक केवळ विशिष्ट व्यक्तींच्या दृष्टीकोनातून सामाजिक दृश्य पाहू शकतो.

३. संदर्भ समजून घेणे:

गुणात्मक संशोधकांनी व्यक्तींचे व्यक्तिनिष्ठ अनुभव आणि त्यांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक संदर्भातील अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यास प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. म्हणूनच ते अनेकदा त्यांच्या अहवालांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वर्णनात्मक तपशील समाविष्ट करतात. ते केवळ वर्णनावर लक्ष केंद्रित करत नाहीत - ते त्यांचे निष्कर्ष स्पष्ट करण्यासाठी "का" प्रकारचे प्रश्न देखील विचारतात. हे तपशील, वरवर लक्षणीय असले तरी, वर्तन, मूल्ये आणि विश्वास समजून घेण्यासाठी खरोखर महत्त्वपूर्ण आहेत. गुणात्मक प्रकारच्या संशोधनामध्ये संदर्भावर भर देणे महत्त्वाचे आहे. संदर्भाचा नकाशा तयार करण्यासाठी आणि अन्यथा असमंजसपणाचे वाटू शकणारे वर्तन समजण्यासाठी वर्णनात्मक तपशील वापरला जातो. तथापि, तपशीलांमध्ये खूप अडकण्याचा धोका आहे, ज्यामुळे सामग्री विश्लेषणास अडथळा येऊ शकतो.

संदर्भीय समजाव्यतिरिक्त, गुणात्मक संशोधक वर्णनात्मक तपशिलावर भर देण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे ते लोकांच्या विशिष्ट गटाच्या किंवा घटनेबद्दलच्या पूर्वकल्पित कल्पनांना किंवा रुढींना आव्हान देण्यास मदत करू शकते. संशोधन सहभागींच्या अनुभवांचे आणि दृष्टीकोनांचे समृद्ध, सूक्ष्म वर्णन प्रदान करून, गुणात्मक संशोधक तपासाधीन सामाजिक जगाचे अधिक अचूक आणि जटिल चित्र रंगवू शकतात.

तथापि, वर्णनात्मक तपशिलांमध्ये खूप अडकून पडण्याचा आणि मोठ्या संशोधन प्रश्नाची किंवा सैद्धांतिक चौकटीकडे दुर्लक्ष होण्याचा धोका देखील असतो. गुणात्मक संशोधकांनी त्यांच्या सहभागींचे संदर्भ आणि अनुभव समजून घेण्यासाठी पुरेसे वर्णनात्मक तपशील प्रदान करताना संतुलन राखणे आवश्यक आहे, तसेच संशोधन प्रश्नावर आणि मोठ्या सैद्धांतिक चिंतांवर स्पष्ट लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. एकूणच, वर्णनात्मक तपशिलावर भर देणे आणि संदर्भीय समज हे गुणात्मक संशोधनाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. तपासाधीन सामाजिक जगाची समृद्ध, तपशीलवार नोंद प्रदान करून, गुणात्मक संशोधक संशोधन सहभागींच्या अनुभवांची आणि दृष्टीकोनांची सखोल माहिती मिळवू शकतात आणि सामाजिक घटनांबद्दल पूर्वकल्पित कल्पनांना आव्हान देऊ शकतात.

गुणात्मक संशोधक वर्णनात्मक तपशीलावर जास्त भर देतात कारण ते संशोधन सहभागींचे संदर्भ आणि अनुभव समजून घेण्यास मदत करते. हे समृद्ध, सूक्ष्म वर्णन सामाजिक जगाचा अभ्यास करत असलेल्या अधिक अचूक आणि जटिल चित्र प्रदान

करू शकते आणि विशिष्ट गट किंवा घटनेबद्दल रूढीवादी किंवा पूर्वकल्पित कल्पनांना आव्हान देऊ शकते. तथापि, मोठे संशोधन प्रश्न आणि सैद्धांतिक चौकट लक्षात ठेवून पुरेसा वर्णनात्मक तपशील प्रदान करताना समतोल राखणे महत्वाचे आहे. वर्णनात्मक तपशिलावर भर देणे आणि संदर्भित समज हा गुणात्मक संशोधनाचा एक महत्वाचा पैलू आहे कारण ते संशोधन सहभागींना सखोल समज प्रदान करते आणि सामाजिक घटनांबद्दलच्या पूर्व-अस्तित्वात असलेल्या कल्पनांना आव्हान देऊ शकते.

गुणात्मक संशोधकांसाठी सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ समजून घेण्यासाठी आणि व्यक्तींच्या व्यक्तिनिष्ठ अनुभवांची अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यासाठी वर्णनात्मक तपशीलावर जोर देणे महत्त्वपूर्ण आहे, परंतु त्यांच्यासाठी संशोधन प्रश्न आणि सैद्धांतिक चौकटीचे मोठे चित्र विसरू नये हे देखील तितकेच महत्वाचे आहे. गुणात्मक संशोधन हे वर्णनात्मक तपशिलांवर आणि संदर्भीय समजुतीवर भर देऊन ओळखले जाते, जे संशोधकांना तपासाधीन सामाजिक जगाची सर्वसमावेशक समज विकसित करण्यास मदत करते आणि सामाजिक घटनांबद्दल पूर्वकल्पित कल्पना आणि रूढीवाद दूर करण्यास मदत करते.

४. प्रक्रियेवर भर:

प्रक्रियेवर भर देणे हा गुणात्मक संशोधनाचा एक मध्यवर्ती पैलू आहे, विशेषतः वांशिक अभ्यासामध्ये हे मात्वाचे आहे. संशोधक सामाजिक जीवन कसे विकसित होते आणि कालांतराने कसे बदलते, सहसा सहभागींचे निरीक्षण आणि सखोल मुलाखतीद्वारे हे प्रकट करण्याचा प्रयत्न करतात. सामाजिक घटनांची सूक्ष्म आणि गतिशील समज प्रदान करून, हा दृष्टिकोन सामाजिक वास्तवाच्या साध्या आणि स्थिर दृश्यांना आव्हान देतो.

सामाजिक प्रक्रियांवर भर देणे हे गुणात्मक संशोधनाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे, जे कालांतराने घटना आणि नमुने कसे बदलतात हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. मानव शास्त्रीय संशोधन, विशेषतः, प्रक्रियेवर भर देते कारण संशोधक विस्तारित कालावधीसाठी सामाजिक वातावरणात स्वतःला विसर्जित करतात. निरीक्षणाद्वारे, संशोधक घटनांचा विकास आणि सामाजिक व्यवस्थेतील विविध घटकांचा परस्परसंबंध ओळखू शकतात. अर्ध-संरचित आणि असंरचित मुलाखत देखील सहभागींना एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीकडे नेणाऱ्या किंवा त्यानंतरच्या घटनांवर विचार करण्यास प्रोत्साहित करून प्रक्रियेची जाणीव देऊ शकते. सामाजिक वास्तवाचे स्थिर चित्र मांडण्याचा धोका असला तरी, गुणात्मक संशोधनामुळे सामाजिक जीवनाला परस्परावलंबी घटना आणि घटकांच्या प्रवाहाच्या दृष्टीने बघून प्रक्रियेची जाणीव होऊ शकते. जीवन-इतिहास दृष्टीकोन ही गुणात्मक संशोधनाची एक पद्धत आहे जी एखाद्या व्यक्तीच्या जीवन प्रक्रियेच्या तपशीलासाठी वापरली जाऊ शकते.

गुणात्मक संशोधन सामाजिक प्रक्रियांवर मोठ्या प्रमाणात भर देते, ज्याचे उद्दिष्ट वेळेनुसार घटना आणि नमुने कसे बदलतात हे प्रदर्शित करणे. प्रक्रियेवर हा भर विशेषतः वांशिक संशोधनामध्ये स्पष्ट केला जातो, कारण संशोधक विस्तारित

कालावधीसाठी सामाजिक व्यवस्थांमध्ये व्यस्त असतात. सहभागी निरीक्षणाद्वारे, संशोधक घटनांचा विकास आणि सामाजिक प्रणाली घटकांच्या परस्परसंबंधांचे निरीक्षण करू शकतात. त्याचप्रमाणे, अर्ध-संरचित आणि असंरचित मुलाखती सहभागींना एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीपर्यंत नेणाऱ्या किंवा त्यानंतरच्या घटनांवर विचार करण्याची परवानगी देऊन प्रक्रियेची भावना निर्माण करू शकतात. सामाजिक वास्तवाचा स्थिर दृष्टिकोन मांडण्याची शक्यता असूनही, गुणात्मक संशोधन परस्परावलंबी घटना आणि घटकांच्या दृष्टीने सामाजिक जीवन समजून घेऊन प्रक्रियेची भावना निर्माण करू शकते. जीवन-इतिहास दृष्टिकोन हे एक गुणात्मक संशोधन तंत्र आहे जे एखाद्या व्यक्तीच्या जीवन प्रक्रियेचे सखोल ज्ञान प्रदान करू शकते.

५. कामात लवचिकता:

गुणात्मक संशोधन हे लवचिक आणि असंरचित दृष्टीकोन द्वारे दर्शविले जाते जे पूर्वनिर्धारित स्वरूप टाळते. संशोधक हा दृष्टीकोन पसंत करतात कारण संरचित पद्धतींचा अभ्यास केला जात असलेल्यांचे जागतिक दृष्टिकोन स्वीकारण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होऊ शकते. संशोधकांच्या संदर्भाची चौकट सहभागींवर लादणे टाळण्यासाठी रचना कमी करणे आणि सामान्य प्रश्न विचारणे हे ध्येय आहे. या दृष्टिकोनासाठी एथनोग्राफी योग्य आहे, कारण ते संशोधकांना निरीक्षणांवर आधारित हळूहळू एक संकुचित फोकस तयार करण्यास अनुमती देते. हा दृष्टिकोन एखाद्या अपरिचित संशोधकाद्वारे चुकलेल्या सामाजिक जगाचे महत्वाचे पैलू प्रकट करू शकतो. उदाहरणार्थ, किशोरवयीन मुलांमधील अन्न सवयींचा अभ्यास गुणात्मक दृष्टीकोन वापरून अभ्यास करणे आवश्यक आहे जेणेकरून सहभागींच्या अनुभवांची संदर्भित समज प्राप्त होईल, त्यांच्यावर विशिष्ट चौकट लादल्याशिवाय. गुणात्मक संशोधनामध्ये, संशोधक विशिष्ट संशोधन प्रश्न तयार करण्यासाठी सामाजिक वातावरणात बुडवून मिळवलेल्या त्यांच्या निरीक्षणांवर आणि अंतर्दृष्टीवर अवलंबून असतात. हा दृष्टीकोन लवचिक आहे ज्यामध्ये कठोर रचना नाही, ज्याचा अभ्यास केला जात असलेल्या लोकांच्या जागतिक दृष्टीकोनाची अधिक वास्तविक समज मिळू शकते.

गुंतागुंतीच्या सामाजिक घटनांचा शोध घेण्यासाठी आणि नवीन अंतर्दृष्टी निर्माण करण्यासाठी गुणात्मक संशोधन हे एक मौल्यवान साधन आहे. ज्या भागात फारसे माहिती नाही किंवा पारंपारिक संशोधन पद्धती अयोग्य असू शकतात अशा क्षेत्रांचा अभ्यास करताना हे विशेषतः उपयुक्त आहे. याचे कारण असे की गुणात्मक संशोधन पद्धती लवचिक असतात आणि विशिष्ट अभ्यासाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्या स्वीकारल्या जाऊ शकतात. उदाहरणार्थ, लक्ष्य केंद्री, मुलाखती आणि निरीक्षण या सर्व सामान्यपणे वापरल्या जाणाऱ्या गुणात्मक संशोधन पद्धती आहेत, ज्यापैकी प्रत्येकाची ताकद आणि कमतरता आहे.

गुणात्मक संशोधनाचा एक महत्वाचा फायदा म्हणजे मानवी वर्तन आणि अनुभवातील बारकावे टिपण्याची क्षमता. सहभागींसोबत त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणात गुंतून राहून, संशोधक त्यांच्या जीवनाला आकार देणाऱ्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांची

सखोल माहिती मिळवू शकतात. हा दृष्टीकोन संशोधकांना अशा विषयांचा शोध घेण्यास अनुमती देतो जे सहजपणे मोजता येणार नाहीत, जसे की भावना, विश्वास आणि वृत्ती.

तथापि, गुणात्मक संशोधन त्याच्या आव्हानांशिवाय नाही. हे वेळखाऊ आणि श्रम-केंद्रित असू शकते आणि सामग्री विश्लेषण जटिल आणि कठीण असू शकते. याव्यतिरिक्त, गुणात्मक संशोधनाच्या व्यक्तिनिष्ठ स्वरूपाचा अर्थ असा होतो की निष्कर्ष इतर लोकसंख्येसाठी किंवा संदर्भासाठी सामान्यीकृत नसू शकतात. असे असले तरी, गुणात्मक संशोधनामुळे निर्माण झालेले अंतर्दृष्टी आरोग्यसेवेपासून ते शिक्षणापर्यंत, सामाजिक धोरणापर्यंतच्या विस्तृत क्षेत्रात धोरण आणि सरावाची माहिती देण्यासाठी बहुमोल असू शकते.

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, गुणात्मक संशोधनामध्ये, सामग्री संकलनासाठी एक असंरचित दृष्टीकोन वापरला जातो, जो परिमाणात्मक संशोधनात वापरल्या जाणाऱ्या संरचित दृष्टिकोनांच्या तुलनेत संशोधन प्रक्रियेत अधिक लवचिकता प्रदान करतो. गुणात्मक संशोधक मुलाखतीच्या कमी संरचित पद्धतींना प्राधान्य देतात ज्या अधिक खुल्या आहेत आणि ज्या विषयाचा अभ्यास केला जात आहे त्याबद्दल अधिक बारकाईने समजून घेण्याची परवानगी देतात. हा दृष्टीकोन तपासादरम्यान दिशा बदलण्यास परवानगी देतो, संभाव्यतः चौकशीचे नवीन मार्ग बनवते. उदाहरणार्थ, स्पेनमधील ब्रिटीश प्रवासी लोकांवरील ओरेलीच्या अभ्यासाने आपले लक्ष वृद्धांकडून मोठ्या वयोमर्यादेकडे आणि कायमस्वरूपी रहिवाशांकडून स्थलांतराच्या अधिक तात्पुरत्या स्वरूपाकडे वळवले. त्याचप्रमाणे, बदलत्या कौटुंबिक संरचनांवरील गर्सनचे संशोधन एका तरुणाच्या मुलाखतीनंतर पुनर्निर्देशित केले गेले, ज्यामुळे तिला त्यांच्या रचनांऐवजी कुटुंबातील बदलांच्या प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रवृत्त केले गेले. गुणात्मक संशोधनाचे असंरचित स्वरूप अनपेक्षित अंतर्दृष्टी आणि अन्वेषणाचे नवीन क्षेत्र निर्माण करू शकते.

सामग्री संकलनाच्या संरचित पद्धतींचा वापर, जसे की संरचित मुलाखत आणि निरीक्षण, त्याचे फायदे आहेत परंतु त्याच्या मर्यादा देखील आहेत. सर्वेक्षण तपासणीमध्ये, मुलाखती शक्य तितक्या तुलनात्मक असणे आवश्यक आहे, जे संशोधकाच्या त्यांच्या तपासणीचा मार्ग बदलण्याची क्षमता प्रतिबंधित करते. दुसरीकडे, बहुतेक गुणात्मक संशोधनामध्ये एक असंरचित दृष्टीकोन समाविष्ट असतो, जो अधिक लवचिकता प्रदान करतो, ज्यामुळे संशोधकाला तपासादरम्यान सहजपणे दिशा बदलता येते. या लवचिकतेमुळे अभ्यास केल्या जात असलेल्या घटनेचे अधिक सखोल आणि संदर्भित आकलन होऊ शकते. ब्लुमर (1954) सुचवितो की गुणात्मक संशोधकांनी संवेदनाक्षम संकल्पना वापरल्या पाहिजेत, ज्या परिमाणात्मक संशोधनामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या निश्चित संकल्पनांच्या विपरीत, अधिक मुक्त आहेत. अशा संकल्पना गुणात्मक संशोधनाच्या असंरचित स्वरूपाला अधिक अनुकूल असलेल्या अन्वेषणात्मक दृष्टिकोनास अनुमती देतात.

एकूणच, गुणात्मक संशोधनाचे असंरचित स्वरूप अधिक अनुकूलता आणि लवचिकता प्रदान करते, ज्यामुळे अनपेक्षित अंतर्दृष्टी आणि अन्वेषणाच्या नवीन क्षेत्रांचा शोध

लागतो. हे सामग्री संकलनासाठी एक अन्वेषणात्मक दृष्टीकोन देखील अनुमती देते, ज्यामुळे अभ्यास केला जात असलेल्या विषयाचे अधिक सूक्ष्म आकलन होते.

६. संशोधनातील नैतिकता:

परिमाणात्मक किंवा गुणात्मक संशोधन करत असले तरीही, संशोधकाने संशोधनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर नैतिक असणे, मग ते सामग्री संकलन, सामग्री विश्लेषण, नमुना निवडणे अशा महत्वाच्या गोष्टींचा सराव करणे आवश्यक आहे. अभ्यासानंतर सामग्री कुठे वापरला जाईल यासारख्या विषयावर संशोधकाला सत्य सांगावे लागते. ते शैक्षणिक हेतूसाठी कसे वापरले जाते किंवा ते कोणत्या उद्देशाने संकलित केले जाते. व्यक्तीची ओळख सुरक्षित ठेवली पाहिजे जेणेकरून एकदा संशोधकाने ते ठिकाण सोडले की माहिती देणाऱ्याला कोणताही त्रास होऊ नये. संवेदनशील प्रकरणांमध्ये जेथे धोका, हिंसाचार, गैरवर्तन यांचा समावेश आहे अशा सुडो (बनावट) नावे समिती, पर्यवेक्षक या दोघांना कळवून किंवा स्वतःचा निर्णय घेऊन वापरणे चांगले. कारण त्या व्यक्तीचे विशेषतः लहान मुले, महिलांच्या बाबतीत संरक्षण होईल.

संशोधनाचे योग्य आचरण ठरवणारी तत्वे आणि मार्गदर्शक तत्वे एकत्रितपणे संशोधनातील नैतिकता म्हणून ओळखली जातात. नैतिक मार्गदर्शक तत्वांचे मुख्य उद्दिष्ट हे आहे की वैज्ञानिक अखंडतेला प्रोत्साहन देताना संशोधन सहभागींच्या सन्मानाचे, अधिकारांचे, सुरक्षिततेचे आणि कल्याणाचे रक्षण होईल अशा पद्धतीने संशोधन केले जाते. माहितीपूर्ण संमती, गोपनीयता, जोखीम कमी करणे, सहभागींचा आदर, वैज्ञानिक अखंडता, संस्थात्मक मान्यता आणि सतत पुनरावलोकन ही संशोधनातील नैतिकतेची काही प्रमुख तत्वे आहेत. नैतिक मार्गदर्शक तत्वांचे अंतिम उद्दिष्ट संशोधन सहभागींच्या हक्कांचे आणि कल्याणाचे रक्षण करणे तसेच वैज्ञानिक अखंडता आणि संशोधनावर सार्वजनिक विश्वास वाढवणे हे आहे. संशोधनात नैतिक तत्वांचे पालन करण्यात अयशस्वी झाल्यास गंभीर परिणाम होऊ शकतात, ज्यात सहभागींना हानी पोहोचणे, संशोधनावरील विश्वास कमी होणे आणि कायदेशीर किंवा व्यावसायिक दंड यांचा समावेश आहे.

नैतिक मार्गदर्शक तत्वे पाळली जात आहेत याची खात्री करण्यासाठी, अनेक संस्थांना संशोधकांना संस्थात्मक पुनरावलोकन मंडळ (IRB) कडून मान्यता घेणे आवश्यक आहे जे अनेक संस्था, विद्यापीठे, मानवी सहभागींचा समावेश असलेले संशोधन आयोजित करण्यापूर्वी. IRB संशोधन प्रस्तावाचे मूल्यमापन ते नैतिक मानकांची पूर्तता करते याची खात्री करण्यासाठी करते आणि मान्यता मिळण्यापूर्वी अभ्यासाच्या रचनेत बदल किंवा सुधारणांची आवश्यकता असू शकते. याव्यतिरिक्त, संशोधकांनी त्यांच्या संशोधनाच्या आचरणाचे नियमितपणे पुनरावलोकन आणि मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे जेणेकरून ते नैतिक मानकांची पूर्तता करत राहतील याची खात्री करा. ही चालू पुनरावलोकन प्रक्रिया हे सुनिश्चित करण्यात मदत करते की अभ्यासादरम्यान उद्भवलेल्या कोणत्याही समस्या किंवा समस्या वेळेवर सोडवल्या जाऊ शकतात.

वैज्ञानिक समुदायाचा विश्वास आणि विश्वासार्हता राखण्यासाठी संशोधनातील नैतिक तत्वांचे पालन करणे महत्वाचे आहे. संशोधकांची जबाबदारी आहे की ते संशोधन सहभागींचे कल्याण आणि अधिकार यांना त्यांच्या स्वतःच्या हितसंबंधांपेक्षा प्राधान्य द्या आणि संशोधन पारदर्शक, प्रामाणिक आणि जबाबदार रीतीने करा. असे केल्याने, ते सर्वोच्च नैतिक मानकांचे पालन करताना ज्ञानाच्या प्रगतीमध्ये योगदान देऊ शकतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. संशोधनात नैतिकतेचे पालन करणे आवश्यक आहे असे तुम्हाला वाटते का?
२. एखाद्या विषयाचा अभ्यास करताना गुणात्मक संशोधक लवचिक असतात असे तुम्हाला वाटते का - टिप्पणी.

२.६ सारांश

शेवटी, गुणात्मक संशोधन हा एक लवचिक आणि असंरचित दृष्टीकोन आहे जो संशोधकांना जटिल सामाजिक घटनांची सखोल माहिती मिळवू देतो. रचना कमी करून आणि पूर्वनिर्धारित स्वरूप टाळून, गुणात्मक संशोधन अधिक पारंपारिक संशोधन पद्धतींद्वारे चुकलेले सूक्ष्म आणि संदर्भित अंतर्दृष्टी प्रदान करू शकते. या दृष्टिकोनाशी निगडित आव्हाने असताना, फायदे स्पष्ट आहेत आणि गुणात्मक संशोधन हे सामाजिक जग समजून घेण्यासाठी एक आवश्यक साधन बनले आहे. लोकांच्या नजरेतून पाहणे, लवचिक असणे, नैतिकता इत्यादी गुणात्मक संशोधनाच्या विविध व्यापांबद्दलही या प्रकरणामध्ये चर्चा करण्यात आली आहे.

२.७ प्रश्न

१. संशोधकाच्या सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोनावर चर्चा करा.
२. गुणात्मक संशोधनातील संदर्भावर टीप लिहा.
३. गुणात्मक संशोधनातील प्रक्रियेची थोडक्यात चर्चा करा.

२.८ संदर्भ REFERENCES

- Given, L. M. (Ed.). (2008). The Sage encyclopedia of qualitative research methods. Sage publications.
- Bryman, A. (2016). Social research methods. Oxford university press.
- Lewis-Beck, M., Bryman, A. E., & Liao, T. F. (2003). The Sage encyclopedia of social science research methods. Sage Publications.

- Mason, J., Lewis-Beck, M. S., Bryman, A., & Liao, T. F. (2004). The SAGE encyclopedia of social science research methods. Michael S. Lewis--Beck & Alan Bryman & Tim Futing Liao.
- Sandelowski M. The call to experts in qualitative research. Res Nurs Health. 1998 Oct;21 (5):467-71. doi: 10.1002/ (sici) 1098-240x (199810) 21:5<467::aid-nur9>3.0.co;2-I. PMID: 9761143.

munotes.in

सैद्धांतिक विचार –आंतरविश्लेषणवाद / अन्वयार्थ/ निर्वचन THEORETICAL CONSIDERATIONS - INTERPRETIVISM

घटक रचना:

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ सैद्धांतिक आधार
- ३.३ अर्थ आणि महत्त्व
- ३.४ फायदे आणि तोटे
- ३.५ सारांश
- ३.६ प्रश्न
- ३.७ संदर्भ आणि अधिकवाचन

३.० उद्दिष्टे

- निर्वचनवादाची तात्त्विक स्थिती समजून घेणे
- विद्यार्थ्यांना त्याचा अर्थ, महत्त्व, फायदे आणि तोटे यांची ओळख करून देणे

३.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्रीय सिद्धांत बहुतेक वेळा विज्ञानवाद (विज्ञानवाद) आणि निर्वचनवादामध्ये विभागलेला असतो. निर्वचनवादी असा युक्तिवाद करतात की मानवी समाजाचा अभ्यास अनुभवजन्य आणि कथित वस्तुनिष्ठ पुराव्याच्या पलीकडे जाऊन व्यक्तिनिष्ठ दृश्ये, मते, भावना, मूल्ये समाविष्ट करणे आवश्यक आहे: ज्या गोष्टी प्रत्यक्षपणे पहिल्या जाऊ शकत नाहीत आणि मोजल्या जाऊ शकत नाहीत. त्या अशा घटना आहेत ज्यांना अर्थ लावणे आवश्यक आहे. खरंच, बहुतेक निर्वचनवादी पुढे जाऊन असे सुचवतील की संशोधन खरोखरच सामाजिक तथ्ये स्थापित करू शकत नाही, समाज हे सर्व व्यक्तिनिष्ठ मूल्ये आणि व्याख्यांबद्दल आहे आणि केवळ तथ्ये आणि आकृत्यांमधून समजू शकत नाही.

सोप्या भाषेत सांगायचे तर, आपण जगाबद्दलचे ज्ञान कसे मिळवू शकतो यावर विज्ञानवाद आणि निर्वचनवाद हे दोन भिन्न दृष्टीकोन आहेत. ऑगस्ट कॉम्ट आणि एमिल

डर्कहेम यांसारख्या सुरुवातीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी विज्ञानवादी दृष्टिकोनाचे जोरदार समर्थन केले. तर, निर्वचनवाद हा एक सैद्धांतिक दृष्टीकोन आहे जो समाज आणि मानवांबद्दलचे ज्ञान वस्तुनिष्ठपणे ओळखले जाऊ शकत नाही असे सांगून सकारात्मक दृष्टिकोनाचा थेट विरोध करतो. विज्ञानवादाच्या विरोधात, निर्वचनवादाचा मूळ आधार हा आहे की आपण जगाबद्दलचे ज्ञान मिळविण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धती वापरू शकत नाही.

३.२ सैद्धांतिक आधार

मानवी कृतीतील व्यक्तिनिष्ठ घटकाची ओळख सामाजिक जगाला समजून घेण्याचा मोठा इतिहास आहे आणि समाजशास्त्रज्ञ ऐतिहासिक दृश्यपटलावर येण्यापूर्वीचा इतिहास खूप मोठा आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या, ही मान्यता प्राचीन ग्रीक दार्शनिक आणि समाजशास्त्रज्ञ एपिकटेटस यांच्या विचारांमध्ये शोधली जाऊ शकते ज्याने म्हटले आहे की, "मनुष्याला घाबरवणाऱ्या किंवा त्रास देणाऱ्या कृती नाहीत, तर कृतींबद्दलची त्यांची मते आणि कल्पना आहेत". ही धारणा तेव्हापासून तत्त्ववेत्ते आणि समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक जग समजून घेण्याच्या आणि अर्थ लावताना चालू ठेवली आहे. उदाहरणार्थ, अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात, शोपेनहॉअरने निरीक्षण केले की लोक गोष्टींकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनामुळे किंवा त्यांच्यासाठी कोणत्या गोष्टी आहेत म्हणून आनंदी किंवा दुःखी होतात; वस्तुनिष्ठपणे गोष्टी कशा होत्या म्हणून नाही.

१९व्या शतकाच्या सुरुवातीस, थॉमस यांचा सिद्धांत स्थापनेद्वारे - "जर मानवाने परिस्थितीची वास्तविक म्हणून व्याख्या केली, तर ते त्यांच्या परिणामांमध्ये वास्तविक आहेत", विल्यम आयझॅक थॉमस यांनी शोपेनहॉअरच्या विचाराला आणखी पुष्टी दिली. अशा प्रकारे, व्यक्तिनिष्ठ विचार आणि कल्पनांद्वारे सामाजिक जगाचा अभ्यास करण्याची ही पद्धती निर्वचनच्या महत्त्वाची पुष्टी करते ज्याचा अभ्यास केला जात असलेल्या लोकांच्या नजरेतून जग पाहणे आहे, त्यांना "एक वास्तविकता" ऐवजी वास्तविकतेचे अनेक दृष्टीकोन करण्याची विज्ञान परवानगी देते.

निर्वचनची पाळेमुळे हर्मेन्युटिक्स (निर्वचन) आणि घटनाशास्त्राच्या तात्विक परंपरांमध्ये आहेत आणि जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर यांना सामान्यतः केंद्रीय प्रभाव असल्याचे श्रेय दिले जाते. दुभाषी लोकांच्या कृतींमागील अर्थ आणि हेतू शोधतात जसे: समाज आणि संस्कृतीतील इतरांशी वागणे आणि परस्परसंवाद. त्याचप्रमाणे, लोकांच्या कल्पना, विचार आणि त्यांच्यासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या अर्थाचा अभ्यास करून संस्कृतीचे आकलन केले जाऊ शकते. मानवी कृतींद्वारे सांस्कृतिक अभ्यासाच्या या विचारसरणीची स्थापना फ्रांझ बोआस यांनी त्यांच्या आधुनिक मानववंशशास्त्रीय संकल्पनेत केली होती.

बोआस संस्कृतीकडे प्रतीक, कल्पना आणि मूल्यांची एकात्मिक प्रणाली म्हणून पाहत होते ज्याचा अभ्यास एक कार्य प्रणाली म्हणून केला पाहिजे, एक सेंद्रिय घटक संपूर्ण जिथे त्याने लोकांच्या मानसिक सामग्रीचे निरीक्षण केले की व्यक्तींच्या संबंधात निर्णय घेतला जातो. मॅक्स वेबर आणि जॉर्ज सिमेल यांनी वकिली केलेल्या सामाजिक विज्ञान

अभ्यासामध्ये बोआसचे विचार विरोधी-विज्ञान किंवा निर्वचन आणि समजून घेणारे अंतर्बोधआंतरविश्लेषण समाजशास्त्रामध्ये प्रतिबिंबित होतात. निर्वचनवादाच्या च्या दृष्टिकोनातून, असा युक्तिवाद केला जातो की मूल्यमुक्त सामग्रीमिळू शकत नाही, कारण चौकशी प्रक्रियेचे मार्गदर्शन करण्यासाठी चौकशी कर्ता त्यांच्या स्वतः च्या पूर्वकल्पना वापरतात आणि शिवाय, संशोधक चौकशीच्या मानवी विषयांशी संवाद साधतात, दोन्ही बाजूंच्या धारणा बदलतात.

तुमची प्रगती तपासा:

१. निर्वचनवादाच्या पार्श्वभूमीवर एक टीप लिहा.

३.३ अर्थ आणि महत्त्व

अंतर्विश्लेषकांना असा विश्वास आहे की जगाबद्दलचे ज्ञान मिळवण्याचा योग्य मार्ग म्हणजे लोक त्यांच्याशी जोडलेले अर्थ शोधणे. ज्ञान जेव्हा सखोल असते आणि जेव्हा ते लोकांच्या वैयक्तिक दृष्टिकोनाचा समावेश करते तेव्हा ते सर्वात मौल्यवान असते. निर्वचनचे मुख्य उद्दिष्ट वस्तुस्थिती शोधणे नाही, परंतु लोक विशिष्ट वर्तन आणि अनुभवांना जोडणारे अर्थ समजून घेणे. ते ओळखतात की हे अंतर्दृष्टी व्यक्तिनिष्ठ आहेत, परंतु जगाविषयीचे ज्ञान मिळवण्याच्या बाबतीत त्यामध्ये अधिक मूल्य पहा.

निर्वचनवादाचा संदर्भ अशा दृष्टिकोनांचा आहे जो लोकांच्या चारित्र्याच्या अर्थपूर्ण स्वरूपावर आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील सहभागावर जोर देतो. हे सूचित करते की संशोधनाच्या पद्धती ज्या अशा स्थितीचा अवलंब करतात की लोकांचे वास्तविकतेचे ज्ञान हे मानवी कर्त्याची सामाजिक संरचना आहे आणि म्हणूनच ते नैसर्गिक विज्ञानाच्या पद्धतींना विशिष्टपणे नकार देतात. अशा प्रकारे, निर्वचन, त्याच्या स्वभावानुसार, ज्ञानाच्या शोधात गुणात्मक सामग्रीचे मूल्य वाढवते.

समकालीन सामाजिक जगाला व्याख्यावादी दृष्टिकोनातून समजून घेण्यासाठी, verstehen(अंतर्बोध)हे भौतिक वस्तूंच्या हालचालींपासून मानवी/सामाजिक क्रिया कसे वेगळे करते हे स्पष्ट करणे महत्त्वाचे आहे. लोक "अर्थ" मध्ये कसे प्रवेश करू शकतात आणि कसे सामावून घेऊ शकतात हे जाणून घेणे देखील आवश्यक आहे? Verstehen(अंतर्बोध)एक जर्मन शब्द आहे ज्याचा अर्थ एखाद्या घटनेचे स्वरूप आणि महत्त्व समजून घेणे, समजणे, जाणून घेणे आणि समजून घेणे. अंतर्विश्लेषकलोकांचा अभिप्रेत किंवा व्यक्त केलेला अर्थ समजून घेण्यासाठी याचा वापर करतात. वेबरने मानवी कृतीचा हेतू आणि संदर्भ दोन्ही समजून घेण्याच्या सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या प्रयत्नाचा संदर्भ देण्यासाठी हा शब्द वापरला.

सर्वसाधारणपणे निर्वचनवादी दृष्टीकोन खालील विश्वासांवर आधारित आहे:

१. सापेक्षतावादी मानव अभ्यासकहा दृष्टीकोन वास्तविकतेला आंतर-व्यक्तिगतपणे समजतो जो सामाजिक आणि अनुभवात्मक स्तरावरील अर्थ आणि समजांवर आधारित आहे.

२. व्यवहारात्मक किंवा विषयवादी ज्ञानशास्त्र. या दृष्टिकोनानुसार, लोकांना त्यांच्या ज्ञानापासून वेगळे करता येत नाही; त्यामुळे संशोधक आणि संशोधन विषय यांच्यात स्पष्ट दुवा आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

१. निर्वचनचे महत्त्व काय आहे?

३.४ फायदे आणि तोटे

समाजशास्त्रातील सर्व सैद्धांतिक पद्धतींप्रमाणेच, निर्वचनचा विचार करताना आपल्याला महत्त्वाचे फायदे आणि तोटे आहेत.

फायदे:

गुणात्मक संशोधन पद्धती वापरून, अंतर्विश्लेषकत्यांच्या संशोधन निष्कर्षांमध्ये उच्च पातळीची वैधता सुनिश्चित करू शकतात. याचे कारण असे की ते उत्तरदात्यासोबत काही संकल्पना स्पष्ट करू शकतात आणि तेप्रश्न विचारत असल्यास ते कदाचित चुकले असतील अशी माहिती शोधू शकतात.

शिवाय, व्याख्यावादी दृष्टीकोन ते ज्या घटनांचा अभ्यास करत आहेत त्या सामाजिक संदर्भाचा विचार करतात, जे समाजशास्त्रात विशेषतः संबंधित आहे.

व्याख्यावादी संशोधन पद्धतीचा आणखी एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे ते संशोधकाला सखोलपणे, लोक त्यांच्या सभोवतालच्या जगाशी जोडलेले अर्थ आणि व्याख्या शोधू देतात.

तोटे:

ज्याप्रमाणे अंतर्विश्लेषकवादी सकारात्मक दृष्टिकोनावर टीका करतात, त्याचप्रमाणे विज्ञानवाद्यांनीही निर्वचनवर अनेक टीका केल्या आहेत.

गुणात्मक संशोधन पद्धती ज्यांना व्याख्याकार महत्त्व देतात, ते महाग आणि अंमलात आणण्यासाठी वेळखाऊ आहेत. सखोल मुलाखतीचे आयोजन, उदाहरणार्थ, एक साधे, बंद-प्रश्न सर्वेक्षण ऑनलाइन प्रशासित करण्यापेक्षा जास्त वेळ लागतो. मुख्य पद्धती म्हणून मुलाखतींचा वापर करू पाहणाऱ्या संशोधनासाठी कुशल मुलाखतकारांचीही आवश्यकता असेल, ज्यापैकी अनेकांना विशेषतः प्रशिक्षित असणे आवश्यक आहे.

शिवाय, व्याख्यावादी दृष्टिकोन वापरून संकलित केलेली माहिती व्यापक लोकसंख्येसाठी सामान्यीकृत केली जाऊ शकत नाही, परंतु ती फक्त एक लहान अंश दर्शवते. प्रमाणित पद्धतीचा अभाव म्हणजे दुभाषी संशोधन पद्धती नक्कल करण्यायोग्य नाहीत - प्रारंभिक परिणामांची पुष्टी करण्यासाठी त्या वारंवार आयोजित केल्या जाऊ शकत नाहीत.

तुमची प्रगती तपासा:

१. निर्वचनवादाचे दृष्टिकोनाचे फायदे काय आहेत?

३.५ सारांश

निर्वचनवाद "आदर्शवादाच्या तात्विक स्थितीशी संबंधित आहे, आणि सामाजिक रचनावाद, घटनाशास्त्र आणि निर्वचनासह विविध दृष्टिकोनांना एकत्रित करण्यासाठी वापरले जाते; दृष्टीकोन जे वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन नाकारतात ज्याचा अर्थ चैतन्यपासून स्वतंत्रपणे जगामध्ये राहतो". शिवाय, निर्वचन अभ्यास सहसा अर्थावर लक्ष केंद्रित करतात आणि समस्येचे विविध पैलू प्रतिबिंबित करण्यासाठी अनेक पद्धती वापरू शकतात.

शब्दार्थ:

आंतरविश्लेषणवाद/अन्वयार्थ/निर्वचन: अनुभवजन्य आणि कथित वस्तुनिष्ठ पुराव्याच्या पलीकडे जाऊन व्यक्तिनिष्ठ दृश्ये, मते, भावना, मूल्ये समाविष्ट करणे आवश्यक आहे: ज्या गोष्टी प्रत्यक्षपणे पहिल्या जाऊ शकत नाहीत आणि मोजल्या जाऊ शकत नाहीत. त्या अशा घटना आहेत ज्यांना अर्थ लावणे आवश्यक आहे असे मानून सामाजिक अध्ययन व सानाशोधन केले जाते. घटना, घटक व कर्ता (समूहातील व्यक्ती) यांच्यातील आंतर संबंधांचा अभ्यास केला जातो.

३.६ प्रश्न

- निर्वचनवाद दृष्टिकोनाचे तोटे काय आहेत?
- विज्ञान आणि निर्वचनवाद यांची तुलना करा.
- निर्वचनचे महत्त्व काय आहे?

३.७ संदर्भ आणि अधिकवाचन

- Albrow, M. (1990). Max Weber's Construction of Social Theory. Basingstoke: Macmillan.
- Chowdhury, M. (2014) Interpretivism in Aiding Our Understanding of the Contemporary Social World. *Open Journal of Philosophy*, 4, 432-438.
- Schwartz-Shea, P., & Yanow, D., (2020). Interpretivism, In P. Atkinson, S. Delamont, A. Cernat, J.W. Sakshaug, & R.A. Williams (Eds.), SAGE Research Methods Foundations.
- Weber, M. (1949). The Methodology of the Social Sciences. New York: Free Press.

गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधनातील फरक DISTINCTION BETWEEN QUALITATIVE AND QUANTITATIVE RESEARCH

घटक रचना :

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधनातील फरक

४.३ मिश्र पद्धती

४.४ सारांश

४.५ प्रश्न

४.६ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

१) गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधनातील फरक जाणून घेण्यासाठी

२) वास्तविक जीवनातील काही उदाहरणांद्वारे फरक जाणून घेणे.

४.१ प्रस्तावना

संशोधनासाठी विविध पद्धतींद्वारे सामग्री प्राप्त केली जाते आणि हि माहिती विविध स्वरूपांमध्ये येते. अनेक लोकांचा असा विश्वास आहे की सामग्री चालित संशोधन मुख्यतः विज्ञानांमध्ये होते. संख्यात्मक सामग्री असलेल्या माहितीमध्ये स्प्रेडशीटचा समावेश असल्याचे वारंवार चित्रित केले जाते. हि दोन्ही गृहीतके खोटी आहेत. सर्व शैक्षणिक विषय संशोधन सामग्री एकत्रित करतात आणि वापरतात, जे स्प्रेडशीटमधील संख्यांच्या स्वरूपात किंवा व्हिडिओ, फोटो, कलाकृती आणि दैनंदिनी यासारख्या विविध माध्यमांच्या स्वरूपात असू शकतात. सर्व शैक्षणिक विषयांमधील विद्वत्तापूर्ण संशोधन अधिक सामग्री -आधारित होत आहे, मग ते मानवी वर्तन अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी सर्वेक्षण सामग्री गोळा करणारे मानसशास्त्रज्ञ असोत, प्रतिमा आणि आवाज तयार करण्यासाठी सामग्री वापरणारे कलाकार असोत किंवा विविध संस्कृतींबद्दल निरीक्षणे नोंद करण्यासाठी ऑडिओ रेकॉर्डिंग (ध्वनी मुद्रण) वापरणारे पुरातत्वशास्त्रज्ञ असोत.

मागील प्रकरणामध्ये आपण गुणात्मक संशोधनाबद्दल तपशीलवार चर्चा केली होती जसे की त्याचे स्वरूप, वैशिष्ट्य, उपयुक्तता समजून घेणे. या प्रकरणामध्ये आपण गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधन यातील फरक पाहणार आहोत कारण दोन्ही अद्वितीय आहेत. या प्रकरणाद्वारे तुम्हाला या दोन्ही पद्धतींचा परिचय करून देणे आणि निवड करण्यात मदत करणे ही कल्पना आहे जेणेकरून जेव्हा जेव्हा तुमच्याकडे एखादा प्रकल्प असेल, प्रबंध लिहिण्यासाठी तुम्ही विषयाला अनुकूल असा आणि तुमच्या सोयीनुसार सर्वोत्तम निवड करू शकता. संख्यात्मक आणि गुणात्मक हे दोन्ही बहुविद्याशाखीय विषय आहेत ज्यांचा अभ्यास कला, विज्ञान, वाणिज्य अभ्यासांद्वारे केला जातो म्हणून ते केवळ संशोधन समजून घेण्यासाठीच नव्हे तर दैनंदिन जीवनातही खूप उपयुक्त आहेत. जसे संशोधन कौशल्य संच तुम्हाला मानवी वर्तन अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत करू शकतात, नोकरीच्या मुलाखती इ.

जेव्हा एखाद्या संशोधकाला संशोधन विषयातील "काय" किंवा "किती" प्रश्नांची उत्तरे द्यायची असतात, तेव्हा ते संख्यात्मक सामग्री वापरतात. यात अशी माहिती असते ज्याची संख्यात्मक किंवा मोजणी केली जाऊ शकते. उदाहरणार्थ, हे कॉलेजमधील प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण किंवा कॅफे मॅकमधील खाद्यपदार्थांच्या कॅलिबरचे 1ते4 स्केलचे मूल्यमापन असू शकते. ही माहिती सामान्यतः साधनांचा वापर करून मिळवली जाते, जसे की रेटिंग स्केल असलेली प्रश्नावली किंवा हवामानविषयक माहिती संग्रहीत करण्यासाठी थर्मामीटर. संख्यात्मक सामग्री विश्लेषणामध्ये वारंवार SPSS सारख्या सांख्यिकीय विश्लेषण साधनांचा वापर समाविष्ट असतो.

गुणात्मक माहिती गुण किंवा गुणधर्मांचे वर्णन करते. हे निरीक्षण, मुलाखती किंवा प्रश्नावलीद्वारे एकत्रित केले जाते आणि वारंवार कथांचे रूप धारण करते. उदाहरणार्थ, हे ओपन-एंडेड सर्व्हेची (मूक्त सर्वेक्षण) उत्तरे असू शकतात किंवा कॅफे मॅकमधील खाद्यपदार्थांच्या कॅलिबरवर लक्ष्य केंद्री समूहाच्या नोंदी असू शकतात. गुणात्मक सामग्री अचूकतेने मोजणे आणि विश्लेषण करणे आव्हानात्मक असू शकते. माहिती वर्णनात्मक शब्दांचे रूप घेऊ शकते जी कोडेड (संकेतन) किंवा अन्यथा नमुने किंवा महत्त्वासाठी विश्लेषित केली जाऊ शकते. संशोधक संशोधनाच्या विषयांशी संबंधित मुख्य घटक शोधण्यासाठी कोडिंगचा वापर करून संख्यात्मक विश्लेषण करू शकतो आणि गुणात्मक सामग्रीचे वर्गीकरण करू शकतो. गुणात्मक माहिती गुण किंवा गुणधर्मांचे वर्णन करते. हे निरीक्षण, मुलाखती किंवा प्रश्नावलीद्वारे एकत्रित केले जाते आणि ते वर्णनात दिसते.

गुणात्मक संशोधनामध्ये संख्यात्मक संशोधनापेक्षा काही महत्त्वाचे फरक आहेत. सर्वात स्पष्टपणे, गुणात्मक संशोधन संख्येपेक्षा शब्दांवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्राधान्य देते, परंतु आणखी तीन वैशिष्ट्ये विशेषतः उल्लेखनीय आहेत.

१) संशोधन आणि सिद्धांत यांच्यातील संबंधांचे एक प्रेरक दृश्य, ज्यामध्ये नंतरचे पूर्वीपासून तयार केले जाते;

- २) एक व्याख्यावादी ज्ञानशास्त्रीय स्थिती, जिथे संख्यात्मक अभ्यासामध्ये नैसर्गिक वैज्ञानिक प्रतिमान वापरण्याच्या विरुद्ध, त्याचे उत्तरदाते त्याचा अर्थ कसा लावतात याच्या परीक्षणाद्वारे ज्ञान प्राप्त करण्यावर भर दिला जातो.
- ३) एक संरचनावादी ज्ञानमीमांसक भूमिका, जी मानते की सामाजिक गुण स्वतंत्र वास्तव असण्याऐवजी लोकांमधील परस्परसंवादातून उद्भवतात. हे सूचित करते की सामाजिक घटना हे लोकांमधील परस्परसंवादाचे परिणाम आहेत.

लोकसंख्येच्या विस्तृत नमुन्याचे घटक प्रदान करण्याऐवजी, गुणात्मक संशोधन एखाद्या विशिष्ट संस्थेची किंवा कार्यक्रमाची संपूर्ण माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न करते. हे सहभागींच्या गटामध्ये संघटना, क्रम आणि व्यापकप्रवाहांचे चे स्पष्ट प्रतिनिधित्व देण्याचा प्रयत्न करते. क्षेत्र अध्ययन किंवा एथनोमेटोडॉलॉजी (मानव अभ्यास पद्धती) ही त्याची इतर नावे आहेत. हे सामाजिकदृष्ट्या स्थित मानवी गटांची माहिती तयार करते.

गुणात्मक संशोधनामध्ये, कोणतेही हस्तक्षेप वापरले जात नाहीत, चल बदलले जात नाहीत आणि सहभागींना चालांच्या क्रियात्मक व्याख्या वापरण्यास भाग पाडले जात नाही. त्याऐवजी, ते सहभागींना अर्थ तयार करण्यास अनुमती देते. हे अधिक अनुकूल आहे कारण ते वातावरणात बदलू शकते. संशोधन जसजसे विकसित होत जाईल, तसतसे संकल्पना, सामग्री संकलन साधने आणि सामग्री संकलन तंत्र बदलले जाऊ शकतात.

४.२ गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधनातील फरक

• गुणात्मक संशोधनाच्या पद्धती:

गुणात्मक संशोधन विविध प्रकारे केले जाऊ शकते, प्रत्येकाचे स्वतःचे तात्विक आधार आहेत. काही प्रकल्पांसाठी, विविध धोरणे चांगले कार्य करतात. उदाहरणार्थ: एकाकी लोकांसाठी, व्यष्टी अध्ययन आणि वर्णनात्मक अभ्यास सर्वोत्तम कार्य करतात. यामध्ये व्यक्तीच्या जीवनातील प्रत्येक पैलूचे सखोल परीक्षण केले जाते. घटना शास्त्राचे चे ध्येय घटना स्पष्ट करणे आहे. या प्रकारचे लेखन जाणीवपूर्वक आणि वैयक्तिकरित्या अनुभवलेल्या विविध घटनांचे परीक्षण आणि वर्णन करण्याचा प्रयत्न करते. ग्राउंडेड थिअरी (भू सिद्धांत) वापरून प्रतिमान आणि प्रक्रिया विकसित आणि वर्णन केल्या जातात. या पद्धतीचा वापर करून, शास्त्रज्ञ नवीन शोध लावण्यासाठी संकलित केलेल्या, तपासलेल्या आणि तुलना केलेल्या पुराव्यांवरून एक सिद्धांत तयार करू शकतात. सांस्कृतिक गटांचे वर्णन वांशिकशास्त्रात केले आहे. या रणनीतीमध्ये वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकांना समुदाय किंवा गटामध्ये पूर्णपणे आत्मसात करणे समाविष्ट आहे.

● संख्यात्मक संशोधनाच्या पद्धती:

ऑगस्ट कॉम्ट यांच्या सकारात्मकतावादी सिद्धांतासाठी, निरीक्षणाद्वारे प्राप्त केलेले तथ्यात्मक ज्ञान धारण करणारे आणि विश्वासाह आहे, जे शेवटी "वैज्ञानिक पद्धत" म्हणून ओळखले गेले.

अन्वेषकाने हे करणे आवश्यक आहे:

- १) प्रयोगात काय घडू शकते हे स्पष्ट करण्यासाठी सिद्धांत किंवा गृहीतक तयार करा आणि त्यांच्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी आवश्यक चल ओळखा.
- २) घटना मोजण्यासाठी साधने तयार करा. (जसे की सर्वेक्षण इ.)
- ३) चल बदलण्यासाठी चाचण्या तयार करा
- ४) प्रायोगिक (मापन करण्यायोग्य) सामग्री एकत्र करा
- ५) सामग्री विश्लेषण
- ६) मोजण्यायोग्य पद्धती

१) कार्य वि. संख्या: गुणात्मक संशोधकांना समाजाचे विश्लेषण व्यक्त करण्यासाठी शब्द वापरणारे समजले जाते, तर संख्यात्मक संशोधकांना वारंवार सामाजिक जीवनात मापन तंत्र लागू करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

२) सहभागींचे दृष्टीकोन वि. संशोधनाचे दृष्टीकोन : अन्वेषक संख्यात्मक संशोधनाचे प्रभारी आहेत. तपास हा विषय घेऊन येणाऱ्या चिकित्सा संकलनाद्वारे तयार केला जातो. अन्य शब्दात, गुणात्मक संशोधनामध्ये, दिशानिर्देश विषयांच्या दृष्टीकोनातून निर्धारित केला जातो - ते काय महत्त्व देतात आणि अर्थपूर्ण मानतात.

संशोधक आणि संशोधन सहभागी यांच्यातील संबंध: संख्यात्मक संशोधनात, संशोधकांचा त्यांच्या विषयांशी फारसा संवाद नसतो आणि काही परिस्थितींमध्ये, अजिबात नाही, विशेषतः जर अभ्यास पोस्टल सर्वेक्षण किंवा सशुल्क मुलाखतकारांवर आधारित असेल. कारण त्यांचा असा विश्वास आहे की ते ज्या व्यक्तींचा अभ्यास करतात त्यांच्याशी ते खूप व्यस्त झाले तर त्यांच्या तटस्थतेवर परिणाम होऊ शकतो. संख्यात्मक संशोधक अधूनमधून तपासातील सहभागींशी संबंध नसणे इष्ट मानतात. जरी गुणात्मक संशोधकांच्या बाबतीत असे होत नसले तरी ते एखाद्या ठिकाणी राहण्याची प्रवृत्ती करतात, अभ्यास केल्यावर लोकांची भाषा शिकतात आणि त्यांच्यापैकी एक बनण्याचा प्रयत्न करतात आणि नंतर समाजाबद्दल लिहितात. दुसऱ्या शब्दात, अभ्यास केलेल्या व्यक्तींच्या दृष्टीकोनातून जगाला खऱ्या अर्थाने समजून घेण्यासाठी, गुणात्मक संशोधकांचा त्यांच्याशी जवळचा संबंध ठेवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

गुणात्मक संशोधनामध्ये, सामग्री गोळा करण्याच्या प्रक्रियेतून संकल्पना आणि सैद्धांतिक तर्क विकसित होतात. संख्यात्मक असताना संशोधक वारंवार ते वापरत असलेल्या संशोधन उपकरणांवर पूर्व-स्थापित संकल्पना लागू करतात.

४) स्टॅटिक विरुद्ध प्रक्रिया: चलांमधील संबंधांवर भर दिल्याने, संख्यात्मक संशोधन हे सामाजिक वास्तवाचे स्थिर चित्रण म्हणून वारंवार चित्रित केले जाते. संख्यात्मक पद्धतीत संशोधनाच्या संपूर्ण काळात बदल आणि घटनांमधील दुवे क्वचितच गैर-यांत्रिक पद्धतीने दिसतात. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, कालांतराने गोष्टी कशा विकसित होतात आणि लोक सामाजिक व्यवस्थांमध्ये मध्ये कसे परस्परसंवाद साधतात याकडे लक्ष देऊन गुणात्मक संशोधनाचे चित्रण केले जाते.

५) उच्च संरचित वि. असंरचित संशोधन: अभ्यासाचे केंद्रबिंदू असलेल्या अचूक संकल्पना आणि समस्यांचे परीक्षण करण्यासाठी संख्यात्मक संशोधन वारंवार उच्च संरचित केले जाते. कर्त्याचे अर्थ आणि सामग्री संकलनातून उदयास आलेल्या संकल्पनांना समजून घेण्याची शक्यता वाढवण्यासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धती नेहमीच असंरचित असतात.

६) सामान्यीकरण वि. संदर्भीय समज: संख्यात्मक अभ्यास करणाऱ्या अन्वेषकांना त्यांचे निष्कर्ष संबंधित लोकांपर्यंत हस्तांतरित करण्यायोग्य असावेत असे वाटते. गुणात्मक संशोधक त्यांच्या अभ्यासाच्या संदर्भात वर्तन, मूल्ये, श्रद्धा आणि विषयांच्या जीवनातील इतर पैलू समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात.

-मापनाद्वारे प्रदान केलेल्या अचूकतेमुळे, संख्यात्मक सामग्री मजबूत आणि अस्पष्ट असण्याच्या अर्थाने वारंवार "कठीण" म्हणून चित्रित केला जातो. हे समृद्ध, सखोल सामग्री शी विरोधाभास करते. याउलट, गुणात्मक संशोधक असे ठामपणे सांगतात की त्यांनी मिळवलेला समृद्ध सामग्री हा त्यांच्या संदर्भानुकूल दृष्टिकोनातून आणि वारंवार एखाद्या परिस्थितीत दीर्घकाळ गुंतलेला असतो.

७) स्थूल वि. सूक्ष्म: संख्यात्मक संशोधकांना बऱ्याचदा व्यापक सामाजिक प्रवाह आणि चलांमधील संबंध ओळखण्यात सक्रिय म्हणून चित्रित केले जाते, तर गुणात्मक संशोधकांना सामाजिक वास्तविकतेच्या सूक्ष्म तपशीलांवर लक्ष केंद्रित केले जाते, जसे की परस्पर संवाद.

-असे सूचित केले गेले आहे की गुणात्मक संशोधक कृतीच्या अर्थाशी संबंधित आहे, तर संख्यात्मक संशोधक लोकांच्या कृतीशी संबंधित आहे.

८) कृत्रिम वि. नैसर्गिक वातावरण: संख्यात्मक संशोधक लोकांचा कृत्रिम व्यवस्थांमध्ये मध्ये अभ्यास करतात, तर गुणात्मक संशोधक वास्तविक-जगातील व्यवस्थांमध्ये लोकांचा अभ्यास करतात.

९) आतील विरुद्ध बाहेरील: अभ्यासासाठी दोन्ही वैध तंत्रे असूनही, संख्यात्मक किंवा गुणात्मक चौकशीचा वापर करणारे संशोधक अनुभवजन्य संशोधनाकडे वेगळ्या पद्धतीने पाहतात. एव्हरेट आणि लुईस (1981) यांनी "आतून चौकशी" आणि "बाहेरून चौकशी" (अंतर्गत व बहिर्गत) या दोन्ही गोष्टींना आधार देणाऱ्या गृहितकांचे वर्णन करतात जे वारंवार गुणात्मक तपासणीद्वारे केले जातात. अनुभवात्मक सहभाग, लोकांशी वैयक्तिक संवाद आणि स्थानामध्ये शारीरिक सहभागाच्या दृष्टीने संशोधकाच्या विसर्जनाची पातळी या पद्धतींमध्ये बदलते. संशोधक ऐतिहासिकदृष्ट्या विशिष्ट परिस्थितीतून "आत" किंवा गुणात्मक तंत्र वापरून सर्वसमावेशक चित्र प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो, जेव्हा विशिष्टता अर्थासाठी महत्त्वपूर्ण असतात. प्रेरक दृष्टिकोनाचा वापर करून, संशोधक सामग्री ला बोलू देतो. पारंपारिक "बाहेरील" किंवा संख्यात्मक संशोधक, दुसरीकडे, इंद्रियगोचर वेगळे करण्याचा, विश्लेषण सुलभ करण्यासाठी आणि आधीच विकसित गृहितकांची चाचणी घेण्याचा प्रयत्न करतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. तुमच्या स्वतःच्या शब्दात गुणात्मक संशोधन लिहा
२. संख्यात्मक संशोधन सखोल मुलाखत टिप्पणीमध्ये वापरते का?

संख्यात्मक	गुणात्मक
संख्या	शब्द
संशोधकाचा दृष्टिकोन	सहभागीचा दृष्टिकोन
संशोधक दूरचा	संशोधक जवळचा
सिद्धांत चाचणी / तपासणी	सिद्धांत उदयास येतो
स्थिर	प्रक्रिया
संरचित	असंरचित
सामान्यीकरण	संदर्भीय समज
सांख्यिक, विश्वासाई सामग्री	समृद्ध, सखोल सामग्री
स्थूल	सूक्ष्म
वर्तनाचा अभ्यास	अर्थाचा अभ्यास
कृत्रिम व्यवस्था	नैसर्गिक व्यवस्था
मोठा नमुना	लहान नमुना

उद्योगांसाठी संख्यात्मक आणि गुणात्मक यांची उपयुक्तता:

बाजारपेठीय अध्ययन सारख्या क्षेत्रात संख्यात्मक संशोधनाचा वापर मार्केटिंग रणनीतीद्वारे ब्रँडची स्थिती, सेवा किंवा संभाव्य ऑफर तपासण्यासाठी केला जातो. हे

खरेदी करण्याच्या निवडीची गतिशीलता ओळखण्यासाठी वापरले जाते. हे बाजार विभाग जसे की विशिष्ट लोकसंख्याशास्त्र, वय श्रेणी आणि इतर अनेक तपासण्यासाठी वापरले जाते. याचा वापर इंटरनेटवरील असंख्य परस्परसंवादी सेवा किंवा वस्तूंच्या उपयोगिता मिळविण्यासाठी देखील केला जातो. संख्यात्मक सर्वेक्षणाची रचना करण्यासाठी, ग्राहकाची भाषा निश्चित करणे ही सर्वात महत्वाची पायरी आहे. नवीन उत्पादन कल्पना तयार करणे आणि विकसित करणे. ब्रँड आणि उत्पादनांची कमकुवतता आणि सामर्थ्य निर्माण करणे. सार्वजनिक वृत्ती, भावना आणि सामाजिक घडामोडींशी संबंधित समस्यांचा अभ्यास करणे आणि विशिष्ट ब्रँड, उत्पादन किंवा श्रेणीकडे व्यवसाय कसा पाहतो याचे संपूर्ण आकलन असणे.

गुणात्मक संशोधन असे काही स्पष्ट करण्यास सक्षम असू शकते की एकट्या संख्या असे करण्यास अक्षम आहेत, जर उत्तरे संशोधकांच्या गृहितकांशी जुळत नाहीत. गुणात्मक संशोधनामुळे, संशोधकांना कोणत्या विभागांवर लक्ष केंद्रित करायचे आणि त्यांचा तपास कसा करायचा हे ठरवण्यात अधिक वाव आहे. हे संशोधकाच्या अंतर्ज्ञानी किंवा आतड्यांसंबंधी विचारांच्या अनुषंगाने त्वरित सामग्री संकलन सक्षम करते, जिथे मौल्यवान माहिती प्रदान केली जाऊ शकते. गुणात्मक संशोधन लक्ष्य गटाच्या बदलत्या वृत्तीची नोंद करते, जसे की कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची वृत्ती किंवा ग्राहकांसाठी सेवा किंवा उत्पादन. गुणात्मक संशोधन एक पद्धत प्रदान करते जी अधिक अनुकूल आहे. जर निष्कर्ष उपयुक्त नसतील तर संशोधक व्यवस्थांमध्ये किंवा व्हेरिफेबल्स बदलण्यासाठी त्यांच्या कवेरींमध्ये बदल करू शकतात.

• प्रश्नांचे स्वरूप:

कल्पना करा की तुम्हाला एखाद्या विशिष्ट जंक फूडच्या वापराच्या पद्धतीचा अभ्यास करावा लागेल. खाली दिलेल्या निसर्गातील परिमाणवाचकांवर आधारित आहेत.

- १) तुमच्या वस्तू आणि सेवांसाठी बाजार अस्तित्वात आहे का?
- २) तुमचे उत्पादन किंवा सेवा बाजारात किती लोकप्रिय आहे?
- ३) किती व्यक्ती तुमचे चांगले किंवा सेवा घेण्याचा विचार करत आहेत?
- ४) कोणत्या प्रकारचे लोक तुमचे आदर्श ग्राहक बनवतात?
- ५) ते कोणत्या प्रकारच्या वस्तू खरेदी करतात?
- ६) तुमच्या लक्ष्य बाजाराच्या गरजांमध्ये कोणते बदल आहेत?
- ७) लोक तुमची वेबसाइट किती काळ ब्राउझ करत आहेत आणि ते कोणत्या पृष्ठावरून निघून जातात?

या प्रश्नांची जितकी उत्तरे होय किंवा नाही मध्ये दिली जाऊ शकतात किंवा एकाच स्केलमध्ये रेट केली जाऊ शकतात. या सर्वाबद्दल एक सामान्य शब्द असा आहे की कसे, काय हे प्रश्न आहेत. एक प्रकारे एक प्रमाण बदल बोलत आहे.

आता त्याच विषयासाठी गुणात्मक संशोधनाचे प्रश्न पहा:

- १) तुमच्या मते, हे उत्पादन त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांना मागे टाकते असे का वाटते? ते नाही यावर तुमचा विश्वास का आहे?
- २) तुमची आवड वाढवण्यासाठी तुम्ही या नवीन सेवेमध्ये कोणते बदल कराल?
- ३) तुम्हाला या नवीन व्यवसाय लोगोबद्दल कसे वाटते?
- ४) तुम्ही या वेबसाइटच्या लेआउटचे वर्णन कसे कराल? ते किती वापरकर्ता-अनुकूल आणि वापरण्यास सोपे आहे?
- ५) तुम्हाला ही छापील जाहिरात कशी वाटते?

येथे प्रश्नांचे स्वरूप वर्णनात्मक, अनुभव, मत विचारणे असे आहे. एक प्रकारे, तुम्ही फरक पाहू शकता की उत्तरे वस्तुनिष्ठ आणि अंतरापेक्षा अधिक वैयक्तिक स्वरूपाची आहेत.

उदाहरण - सर्वेक्षण (संख्यात्मक पद्धत) विरुद्ध मुलाखत (गुणात्मक पद्धत)

कल्पना करा की तुम्हाला घरगुती अत्याचाराचा अभ्यास करावा लागेल. तुम्हाला ज्यांचा अभ्यास करायचा आहे अशा लोकांची निवड करणे ही पहिली पायरी असेल. कौटुंबिक अत्याचाराचा सामना करणाऱ्या लोकांकडे प्रश्नावली घेऊन जाणे शहाणपणाचे ठरेल असे तुम्हाला वाटते का? तात्काळ प्रतिक्रिया अशी आहे की प्रतिसादकर्त्याने लगेचच दरवाजा बंद केला. या उदाहरणाप्रमाणे, बऱ्याच भावनिक समस्यांचा समावेश आहे, आघात देखील अस्तित्वात आहे.

जनगणनेदरम्यान तुम्ही पाहिलं असेल की एक जनगणना मुलाखतकर्ता तुमच्या दारात येतो, तुम्हाला काही प्रश्न विचारतो आणि तुम्ही त्यांची उत्तरे देणे अपेक्षित आहे. संपूर्ण मुलाखत दोन ते तीन मिनिटे चालते. क्वचितच कोणीतरी या अधिकाऱ्यांना घरात बोलावते. तुमच्या घरात फ्रीज, वॉशिंग मशीन आहे का, असे प्रश्न ते विचारतात.

तुम्हाला असे वाटते का की ज्या व्यक्तीवर अत्याचार झाला आहे त्याच्याशीही त्याच प्रकारे बोलता येईल. उत्तर नाही आहे. त्याच्या अनैतिक आणि सहानुभूतीपूर्ण वर्तनाचा अभाव म्हणून. संशोधकाला व्यक्तीला मोकळे होण्यासाठी पुरेसा वेळ द्यावा लागतो, त्या व्यक्तीशी संबंध निर्माण होतो. विश्वासाची भावना केवळ त्यामध्येच विकसित केली जावी ज्यामध्ये सहभागी विश्वास ठेवेल आणि नंतर तपशील उघड करेल. सहभागी व्यक्तीमध्ये पुरेसा आत्मविश्वास निर्माण झाला पाहिजे, कारण प्रत्येक वेळी ती तिची कथा सांगत असताना, तिला तिचे अनुभव आठवावे लागतील जे निसर्गात वेदनादायक आहेत.

त्यामुळे संख्यात्मक संशोधन पद्धत ही स्वतःची प्रभावी पद्धत असली तरी संवेदनशील मुद्द्यांमध्ये सखोल मुलाखतीसारखा गुणात्मक दृष्टिकोन मदत करतो.

तथापि, त्याच संख्यात्मक पद्धतीचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर सर्वेक्षण करण्यासाठी केला जाऊ शकतो जसे की नोंदी तपासणे, कोणत्या भागात मोठ्या प्रमाणात गैरव्यवहार होत आहेत हे पाहण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात मॅपिंग करणे, ते झोपडपट्ट्या आहेत का, कोणतेही विशिष्ट वयोगट, संबंधांचे प्रकार आहेत. गुणात्मक सामग्री च्या आधारे पुढील संख्यात्मक संशोधन लागू केले जाऊ शकते. एक प्रकारे, येथे मुद्दा असा आहे की दोन्ही पद्धती वेगळ्या आहेत परंतु प्रत्येकाची प्रासंगिकता आहे.

४.३ मिश्र पद्धती

आजच्या काळात अनेक संशोधने मिश्र पद्धतीचा वापर करत आहेत त्याबद्दल आपण सविस्तरपणे पाहू. मिश्र पद्धती पद्धतशीरपणे संख्यात्मक आणि गुणात्मक संशोधन पद्धती एकत्र करतात. पोस्टपॉझिटिव्हिस्ट काळात संख्यात्मक संशोधक प्रामुख्याने संख्यात्मक सामग्री चे विश्लेषण करण्यासाठी संघटित मार्ग गोळा करण्यात आणि वापरण्यात गुंतलेले असतात. ओपन-एंडेड (संपूर्ण) पद्धतीचा वापर करून वर्णनात्मक सामग्री संकलन आणि विश्लेषणावर लक्ष केंद्रित करून, गुणात्मक संशोधक अधिक रचनावादी दृष्टीकोन स्वीकारतात. मिश्र-पद्धती तपासणारे वास्तववादी असतात, कथनात्मक आणि संख्यात्मक दोन्ही सामग्री गोळा करतात, दोन्ही संरचित आणि उदयोन्मुख डिझाईन्स वापरतात, त्यांच्या सामग्री चे सांख्यिकीय तसेच सामग्री विश्लेषण दोन्ही वापरून विश्लेषण करतात आणि नंतर त्यांच्या गुणात्मक आणि संख्यात्मक दोन्ही निष्कर्षांमधून काढलेले निष्कर्ष एकत्र करतात. त्यांच्या संशोधन प्रश्नांची उत्तरे म्हणून मेटा-अनुमान (तशक्कोरी, 2010).

Spotify चा केस स्टडी:

Spotify हा एक पॉडकास्ट ॲप्लिकेशन आहे जो आजकाल खूप लोकप्रिय आहे. हे ॲप्लिकेशन ॲड्रॉइड मोबाइलमध्ये काम करते जे गुगल प्ले स्टोअर ॲपद्वारे डाउनलोड केले जाते. Spotify चा वापर वेगवेगळ्या कलाकारांची गाणी ऐकण्यासाठी केला जातो किंवा तुम्ही तुमची स्वतःची गाणी, चर्चा, चर्चा, तुमचा स्वतःचा आवाज नोंद करू शकता आणि वापरू शकता. आजच्या काळात जरी सामान्य व्यक्तीसाठी Spotify हे सोशल मीडिया ॲप्लिकेशनसारखे दिसते परंतु एक संशोधन विद्यार्थी म्हणून तुमच्यासाठी तो सामग्री कसा संकलित करतो ते पाहू शकतो - संपूर्ण जगभरात. हा सामग्री संशोधक संस्कृती, चर्चा, विषय, भाषा इत्यादी समजून घेण्यासाठी वापरतात. या सामग्री ला बिग सामग्री म्हणतात. Spotify सामग्री कसा संकलित करते ते खाली दिलेले आहे. हे संख्यात्मक आणि गुणात्मक दोन्ही वापरते.

खाते उघडण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीने केलेली पहिली पायरी म्हणजे त्याचा किंवा तिचा ईमेल आयडी वापरणे- आता ईमेल आयडी जो सहसा Gmail असतो. या Gmail खात्यामध्ये तुमचे नाव, जन्म ठिकाण, जन्मतारीख, स्थान यासारखे तपशील असतात.

पुढे, Spotify दोन्ही संख्यात्मक पद्धती वापरते जसे सध्या Spotify मध्ये 100,000 तासांपेक्षा जास्त ऑडिओ आणि 1 अब्ज पेक्षा जास्त लिप्यंतरित शब्द आणि 100,000 भाग आहेत. एपिसोडमध्ये विविध लांबी, विषय, शैली आणि गुण आहेत. अंदाजे आकार 2 टीबी आहे जो संशोधनासाठी उपलब्ध आहे. त्यामुळे Spotify कडे असणारा सामग्री ची खरी मात्रा खूप मोठी आहे. ग्राहकांना आणण्याची पद्धत म्हणजे मशीन लर्निंग, जाहिराती आणि नंतर सांख्यिकीय मॉडेल्सचा वापर करून, म्हणजे संख्यात्मक पद्धती. तरीही ते वेळोवेळी मुलाखत घेऊ शकतात, दोन्ही अनुप्रयोगांचा वापरकर्ता अनुभव समजून घेण्यासाठी प्रश्न विचारू शकतात.

हे या मुद्द्याकडे आकर्षित करते की आज कंपन्या अनेकदा संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही पद्धती वापरत आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

- १) गुणात्मक संशोधनाच्या काही पद्धतींची यादी करा
- २) संख्यात्मक संशोधनाच्या काही पद्धतींची यादी करा

४.४ सारांश

या प्रकरणात आपण गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधनातील फरक शिकलो. दोन्हीची विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत जसे की संख्यात्मक मोठ्या प्रमाणात अभ्यासासाठी उपयुक्त आहे, तर गुणात्मक सूक्ष्म सखोल अभ्यासासाठी उपयुक्त आहे. संख्यात्मक हे अधिक स्वस्त असते तर गुणात्मक संशोधन करणे हे निसर्गतः महाग असते. गुणात्मक संशोधन नावाची प्रक्रिया समज प्राप्त करण्यासाठी अ-संख्यात्मक सामग्री गोळा करण्यासाठी केली जाते. हे असंरचित किंवा अर्ध-संरचित आणि गैर-सांख्यिकीय आहे. हे संशोधन डिझाइन वापरून गोळा केलेल्या सामग्री वर आधारित आहे जे का याचे स्पष्टीकरण प्रदान करते. एखाद्या विषयाचे मोजमाप करण्याऐवजी त्याचे वर्णन करण्याचा उद्देश असलेली माहिती गुणात्मक सामग्री वापरून गोळा केली जाते. आलेख किंवा तक्त्यामध्ये दाखवला जाणारा अचूक सामग्री वापरण्याऐवजी, संशोधनाचा हा प्रकार मते, दृष्टीकोन आणि वैशिष्ट्यांचे मूल्यमापन करतो.

चल मोजण्यासाठी वापरता येणारा संख्यात्मक सामग्री गोळा करण्यासाठी, संख्यात्मक संशोधन तंत्र विकसित केले जातात. संख्यात्मक सामग्री सांख्यिकीयदृष्ट्या आयोजित केला जातो आणि त्याचे निष्कर्ष निश्चित आणि निर्णायक असतात. हे एक दृष्टीकोन वापरते जे पुरावे गोळा करणे आणि काळजीपूर्वक विश्लेषण करणे यावर अवलंबून असते. संख्यात्मक संशोधन हा एक दृष्टीकोन आहे जो तुम्हाला जेव्हा तुमच्या तपासणीतून व्यापक निष्कर्ष आणि परिणामांचा अंदाज लावायचा असतो तेव्हा मदत पुरवतो. संख्यात्मक संशोधनासाठी सर्वेक्षण हे एक उत्कृष्ट साधन आहे कारण ते लवचिक, परवडणारे आणि खूप मोठ्या नमुन्याच्या आकारांमधून सामग्री संकलन सक्षम करतात. गुणात्मक संशोधन विविध प्रकारे केले जाऊ शकते, प्रत्येकाचे स्वतःचे तात्विक आधार आहेत. काही प्रकल्पांसाठी, विविध धोरणे चांगले कार्य करतात. उदाहरणार्थ: एकाकी

लोकांसाठी, केस स्टडी (व्यष्टी अध्ययन) आणि वर्णनात्मक अभ्यास सर्वोत्तम कार्य करतात. यामध्ये व्यक्तीच्या जीवनातील प्रत्येक पैलूचे सखोल परीक्षण केले जाते. प्रघटनाचे ध्येय घटना स्पष्ट करणे आहे. या प्रकारचे लेखन जाणीवपूर्वक आणि वैयक्तिकरित्या अनुभवलेल्या विविध घटनांचे परीक्षण आणि वर्णन करण्याचा प्रयत्न करते. पायाभूत सिद्धांत वापरून प्रतिमान आणि प्रक्रिया विकसित आणि वर्णन केल्या जातात. या पद्धतीचा वापर करून, शास्त्रज्ञ नवीन शोध लावण्यासाठी गोळा केलेल्या, तपासलेल्या आणि तुलना केलेल्या पुराव्यांवरून एक सिद्धांत तयार करू शकतात. सांस्कृतिक गटांचे वर्णन वांशिकशास्त्रात केले आहे. या रणनीतीमध्ये वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकांना समुदाय किंवा गटामध्ये पूर्णपणे आत्मसात करणे समाविष्ट आहे. संख्यात्मक पद्धती वापरल्या जात असताना सर्वेक्षण, संरचित प्रश्नावली इ.

४.५ प्रश्न

- १) गुणात्मक आणि संख्यात्मक पद्धतींच्या काही फरकांवर एक टीप लिहा
- २) मिश्र पद्धतीवर चर्चा करा
- ३) उद्योगांसाठी संख्यात्मक आणि गुणात्मक पद्धती यांच्या उपयुक्ततेची चर्चा करा

४.६ संदर्भ

<https://epgp.inflibnet.ac.in/Home/ViewSubject?catid=sP9KhysDemvbqPHPOAmaYw==>

<https://planningtank.com/market-research/importance-qualitative-research>

Ospina, S. (2004). ARTICLE Qualitative Research. Encyclopedia of leadership, 1 - 13.

LoBiondo-Wood, G., & Haber, J. (2010). Nursing research: Methods and critical appraisal for evidence-based practice (7th ed.). St. Louis, MO: Mosby Elsevier

Mertense, D. M. (2010). Research and evaluation in education and psychology (3rd ed.). Los Angeles: SAGE

<https://stevenson.libguides.com/c.php?g=236343#:~:text=In%20general%2C%20quantitative%20research%20seeks,use%20of%20interviews%20and%20observation.>

<https://www.thehartford.com/business-insurance/strategy/market-research/quantitative-qualitative>

गुणात्मक आणि संख्यात्मक
संशोधनातील फरक

<https://podcastsdataset.byspotify.com/>

A. Tashakkori, I. Newman, Mixed Methods, Editor(s): Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw,

International Encyclopedia of Education (Third Edition), Elsevier, 2010, Pages 514-520,

<https://www.verywellmind.com/what-is-the-difference-between-quantitative-and-qualitative-research-4588136>

<https://libguides.macalester.edu/c.php?g=527786&p=3608639>

munotes.in

गुणात्मक संशोधनातील मुख्य टप्पे MAIN STEPS IN QUALITATIVE RESEARCH

घटक रचना:

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ गुणात्मक संशोधन म्हणजे काय?
- ५.३ गुणात्मक संशोधनातील टप्पे
- ५.४ महत्त्व
- ५.५ सारांश
- ५.६ प्रश्न
- ५.७ संदर्भ आणि पुढील वाचन

५.० उद्दिष्टे

- गुणात्मक संशोधन करणे म्हणजे काय हे समजून घेणे
 - विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मुख्य पायऱ्यांशी परिचित करणे
-

५.१ प्रस्तावना

गुणात्मक संशोधन ही नैसर्गिक चौकशीची प्रक्रिया आहे जी त्यांच्या नैसर्गिक व्यवस्थेमध्ये सामाजिक घटनांचे सखोल आकलन करते. हे सामाजिक घटनेच्या "काय" ऐवजी "का" वर लक्ष केंद्रित करते आणि त्यांच्या दैनंदिन जीवनात अर्थ निर्माण करणारे घटक म्हणून मानवांच्या थेट अनुभवांवर अवलंबून असते. तार्किक आणि सांख्यिकीय प्रक्रियेच्या ऐवजी, गुणात्मक संशोधक मानवी घटनांच्या अभ्यासासाठी अनेक चौकशी प्रणाली वापरतात त्यात चरित्र, व्यष्टी अध्ययन, ऐतिहासिक विश्लेषण, चर्चाविश्व विश्लेषण, मानव अभ्यास, पायाभूत सिद्धांत आणि घटनाशास्त्र यांचा समावेश आहे.

ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहिल्यास, ज्याला आज गुणात्मक, किंवा कधीकधी वांशिक, निर्वचानात्मक संशोधन म्हणतात - किंवा इतर अनेक संज्ञा - कमी-अधिक प्रमाणात नेहमीच अस्तित्वात आहेत. ज्या वेळी समाजशास्त्राचे संस्थापक विचारवंत - सिमेल, वेबर, डर्कहेम आणि त्यांच्या आधी, मार्क्स - लिहित होते, आणि मेथोडेन्स्ट्रेट

("पद्धतीबद्दल विवाद") च्या युगात ज्यामध्ये जर्मन ऐतिहासिक शाळेने वैज्ञानिक पद्धतीवर जोर दिला होता. आपण किमान गुणात्मक बाजू बद्दल बोलू शकतो.

गुणात्मक संशोधनातील मुख्य
टप्पे

५.२ गुणात्मक संशोधन म्हणजे काय?

गुणात्मक संशोधनाचे उद्दिष्ट मानवाच्या जीवनाचे आणि सामाजिक जगाचे अर्थ आणि अनुभवाचे परिमाण समजून घेण्याशी संबंधित प्रश्नांचे निराकरण करणे आहे. चांगल्या गुणात्मक संशोधनाचे केंद्र म्हणजे संशोधन सहभागींचे व्यक्तिनिष्ठ अर्थ, कृती आणि सामाजिक संदर्भ, त्यांना समजल्याप्रमाणे, प्रसिद्ध केले जातात.

गुणात्मक संशोधन म्हणजे व्याख्या, किंवा वस्टॅहेन [अंतर्बोध]. हे "बहु-पद्धती" आहे, ज्यामध्ये विविध प्रकारचे अनुभवजन्य साहित्य आणि दृष्टीकोनांचा संग्रह आणि वापर यांचा समावेश आहे. हे केवळ वर्तनाच्या वस्तुनिष्ठ स्वरूपावरच लक्ष केंद्रित करत नाही तर त्याच्या व्यक्तिनिष्ठ अर्थावर देखील लक्ष केंद्रित करते: व्यक्तीच्या त्यांच्या मनोवृत्ती, प्रेरणा, वर्तन, घटना आणि परिस्थिती - लोक काय म्हणतात आणि सामाजिक आणि ऐहिक संदर्भांमध्ये विशिष्ट ठिकाणी आणि संस्थांमध्ये काय म्हणतात आणि करतात. या कारणास्तव, वेबरचे अनुसरण करून, त्याचे व्याख्यात्मक विज्ञान म्हणून वर्णन केले जाऊ शकते.

संशोधनाच्या अनेक व्याख्या आहेत, परंतु त्या सर्वांमध्ये काय साम्य आहे ते म्हणजे एखाद्या गोष्टीची चौकशी करणे किंवा पद्धतशीरपणे तपासणी (संशोधन) करणे. दैनंदिन जीवनात आपण आपल्या निर्णयांची माहिती देण्यासाठी आणि विशिष्ट कृतीचा निर्णय घेण्यासाठी "संशोधन करत आहोत" याबद्दल बोलतो. गुणात्मक संशोधकांना लोक त्यांच्या अनुभवांचा अर्थ कसा लावतात, ते त्यांचे जग कसे तयार करतात आणि त्यांच्या अनुभवांचे श्रेय काय अर्थ देतात हे समजून घेण्यात स्वारस्य आहे. संशोधकाच्या नव्हे तर सहभागींच्या दृष्टीकोनातून स्वारस्याची घटना समजून घेणे ही मुख्य चिंता आहे. याला कधीकधी इमिक किंवा अंतर्गतदृष्टीकोन म्हणून संबोधले जाते, विरुद्ध इटिक किंवा बाहेरील व्यक्तीचे दृष्टीकोनातून अध्ययन केले जाते.

गुणात्मक संशोधन सामाजिक घटनांचे स्पष्टीकरण विकसित करण्याशी संबंधित आहे. आपण ज्या सामाजिक जगामध्ये राहतो आणि गोष्टी तशा का आहेत हे समजून घेण्यास मदत करणे हा त्याचा उद्देश आहे. हे आपल्या जगाच्या सामाजिक पैलूंशी संबंधित आहे आणि खालील प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करते:

- लोक ते जसे वागतात तसे का वागतात
- मते आणि वृत्ती कशा तयार होतात
- लोकांवर त्यांच्या आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांचा कसा परिणाम करतात
- संस्कृती आणि प्रथा त्यांच्या पद्धतीने कशा आणि का विकसित झाल्या आहेत

तुमची प्रगती तपासा

१. गुणात्मक संशोधनावर एक टीप लिहा.

५.३ गुणात्मक संशोधनाचे टप्पे

संरचनावाद, घटनाशास्त्र आणि प्रतिकात्मक परस्परसंवादाच्या तत्त्वज्ञानातून रेखांकन करून, गुणात्मक संशोधकांना लोक त्यांच्या अनुभवांचा अर्थ कसा लावतात, ते त्यांचे जग कसे बनवतात, त्यांच्या अनुभवांचे श्रेय काय अर्थ देतात यात रस असतो. गुणात्मक संशोधनाची एकंदर उद्दिष्टे म्हणजे लोक त्यांच्या जीवनातून कसे अर्थ प्राप्त करतात हे समजून घेणे, अर्थ निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेचे (परिणाम किंवा उत्पादनाऐवजी) वर्णन करणे आणि लोक त्यांच्या अनुभवाचा अर्थ कसा लावतात याचे वर्णन करणे.

हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की गुणात्मक संशोधन करण्यासाठी कोणतेही मानक किंवा विशिष्ट पायऱ्या नाहीत. अर्थात, तेथे व्यापक मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत ज्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. संभाव्य गोंधळाचा एक स्रोत म्हणजे गुणात्मक संशोधन करण्यासाठी अनेक भिन्न पद्धती आहेत. याचे कारण असे की सर्व गुणात्मक संशोधन प्रश्न एकाच प्रकारचे नसतात आणि कारण भिन्न गुणात्मक संशोधक संशोधनपरंपरेच्या विस्तृत श्रेणीतून येतात. हे समजून घेणे महत्वाचे आहे कारण भिन्न दृष्टिकोन भिन्न "जागतिक दृश्ये" सूचित करतात.

१. संशोधन प्रश्न: संशोधन प्रश्न महत्वाचे आहेत कारण ते संपूर्ण संशोधन प्रक्रियेचे मार्गदर्शन करतात. गुणात्मक संशोधन प्रकल्पाची सुरुवात सामान्यतः संपूर्ण तपासणीच्या क्षेत्रापासून होते. सर्व क्षेत्रांमध्ये काहीतरी किती अस्तित्वात आहे हे मोजण्याऐवजी काय घडत आहे किंवा काय अनुभवले जात आहे हे ओळखणे समाविष्ट असू शकते किंवा एक गोष्ट ज्या प्रकारे बदलल्याने दुसऱ्यामध्ये बदल होतो यावर लक्ष केंद्रित करणे, म्हणूनच गुणात्मक दृष्टिकोन योग्य आहेत. या टप्प्यावर साहित्याची समीक्षा अत्यंत महत्वाची आहे.

संशोधन पुढे जाण्यासाठी, अधिक अचूक होणे महत्वाचे आहे. गुणात्मक संशोधन प्रश्न हा परिमाणवाचक संशोधन प्रायोगिक गृहीतकाच्या विपरीत असतो कारण तो एकाच प्रकारचा अंदाज बांधत नाही, परंतु दोन्ही दृष्टिकोनांमध्ये संशोधन प्रश्न आणि पद्धत घनिष्टपणे जोडलेली असते: प्रश्नाचे निराकरण करण्यासाठी पद्धत निवडणे आवश्यक आहे, तर संशोधकांच्या संसाधने आणि कौशल्यांशी सुसंगत आहे.

२. गुणात्मक दृष्टीकोन: संशोधन प्रक्रिया संशोधकांची एक टीम जी पद्धतशीर दृष्टीकोन अवलंबण्याचा निर्णय घेते ते प्रतिबिंबित करेल. अनेक पद्धतशीर दृष्टीकोनांचे वर्णन त्यांच्या विश्लेषणाच्या प्रकारानुसार केले जाते, जसे की खालील दृष्टिकोनांच्या सूचीमधून पाहिले जाऊ शकते. वेगवेगळ्या पद्धतींमध्ये कोणत्या प्रकारची माहिती (किंवा ज्ञान) महत्वाची आहे याविषयी वेगवेगळ्या गृहितकांचा समावेश होतो. या टप्प्यावर, लक्षात ठेवण्यासाठी सर्वात उपयुक्त संदेश म्हणजे गुणात्मक संशोधनाचे अनेक प्रकार आहेत.

- मानववंश विज्ञान
- पायाभूत सिद्धांत (किंवा यातील काही घटक, जसे की स्थिर तुलनात्मक दृष्टिकोन)

- निर्वचनात्मक घटनाशास्त्रीय विश्लेषण
- चर्चा विश्व विश्लेषण
- संभाषण विश्लेषण
- सामग्री विश्लेषण (हा शब्द परिमाणात्मक तंत्राचा संदर्भ घेऊ शकतो)
- वर्णनात्मक विश्लेषण
- आणि इतर

३. गुणात्मक सामग्री संकलन पद्धती: मुख्य पद्धती आहेत:

1) मुलाखती 2) लक्ष्य केंद्री गट 3) निरीक्षण 4) दस्तऐवजीकरण सामग्री जसे की पत्रे, डायरी, छायाचित्रे संग्रह 5) कथा संग्रह 6) प्रश्नावलीमधील खुले प्रश्न.

४. गुणात्मक नमुने आणि निवड: गुणात्मक संशोधनामध्ये, सामग्री गोळा करताना आणि त्याचा अर्थ लावताना आणि अहवाल करताना अनेक टप्प्यांवर नमुना निवड होऊ शकते. गुणात्मक संशोधनासाठी सामग्री संकलित करताना नमुने घेणे हे परिमाणात्मक संशोधनातील नमुने घेण्यासारखे नसते कारण संशोधकांना सांख्यिकीय स्तरावर सामान्यीकरण करण्यात स्वारस्य नसते – त्याऐवजी मुख्य हेतू आहे किंवा धोरणात्मक नमुना घेणे. त्यामुळे अनेकजण असा युक्तिवाद करतील की संभाव्यता-आधारित नमुना (उदा. यादृच्छिक नमुना) अयोग्य आहे. नमुना निवड धोरण अगोदरच ठरवले जाऊ शकते आणि/किंवा संशोधन प्रक्रियेदरम्यान विकसित केले जाऊ शकते (नमुना संरचनेची क्रमिक व्याख्या). नमुने घेण्याच्या समस्या स्वीकारल्या जात असलेल्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असतात.

५. गुणात्मक विश्लेषण: संशोधन प्रकल्पातील सामग्री च्या विश्लेषणामध्ये संकलित केलेल्या सामग्री च्या वस्तुमानाचा सारांश देणे आणि सर्वात महत्वाच्या वैशिष्ट्यांशी संवाद साधणारे परिणाम सादर करणे समाविष्ट आहे. गुणात्मक संशोधनामध्ये आम्हाला मोठे चित्र शोधण्यात स्वारस्य आहे परंतु ते शोधण्यासाठी भिन्न तंत्रे वापरतात. एखाद्या घटनेचे वर्णन करण्यासाठी, त्याचा अर्थ काय आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी आणि समजून घेण्यासाठी सामग्री वापरण्यात आम्हाला बहुतांश भागांमध्ये स्वारस्य आहे. वेगवेगळ्या पद्धतींना वेगवेगळ्या प्रकारचे विश्लेषण आवश्यक असते.

बहुतेक प्रकारच्या विश्लेषणामध्ये वर्गीकरण, सारांश आणि सारणीच्या उद्देशाने मौखिक किंवा वर्तणूक सामग्रीचे वर्गीकरण समाविष्ट असते. सामग्रीचे दोन स्तरांवर विश्लेषण केले जाऊ शकते. विश्लेषणाची मूलभूत पातळी ही सामग्री चे वर्णनात्मक खाते आहे: हे असे सांगितले गेले, दस्तऐवजीकरण केले गेले किंवा पाहिले गेले आणि त्यात काहीही वाचलेले नाही आणि त्याबद्दल काहीही गृहित धरले नाही. काही ग्रंथ याला विश्लेषणाची प्रकट पातळी म्हणून संबोधतात. विश्लेषणाची उच्च पातळी व्याख्यात्मक आहे: प्रतिसादाचा अर्थ काय होता, काय अनुमान काढले गेले किंवा निहित होते याच्याशी ते संबंधित आहे. याला कधीकधी विश्लेषणाची सुप्त पातळी म्हणतात.

६. नोंद ठेवणे आणि संघटित होणे: कोणताही गुणात्मक दृष्टीकोन गुंतलेला असला तरी, सामग्री किंवा रिफ्लेक्झिव्ह नोट्स किंवा मेमो किंवा दस्तऐवजांचे रेकॉर्ड ठेवताना ते व्यवस्थित करणे खूप महत्वाचे आहे. सर्व (गुणात्मक किंवा परिमाणवाचक) संशोधनाप्रमाणे एक चांगले तपासणी सूत्राखणे महत्वाचे आहे जे सिद्धांत वा इतरांद्वारे तपासले जाऊ शकते. कोणत्याही जतन केलेल्या नोंदी सामग्री संरक्षण नियमांनुसार ठेवल्या गेल्या आहेत याची खात्री करणे देखील महत्वाचे आहे. यामध्ये अनेकदा डिजिटल किंवा ऑनलाइन रेकॉर्डिंग किंवा दस्तऐवज आणि मजकूर लेबलिंगमध्ये काळजीपूर्वक अनामिकरण प्रक्रियांचा समावेश होतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. गुणात्मक सामग्री संकलन पद्धती काय आहेत?

५.४ महत्त्व

गुणात्मक संशोधन आपल्या सामाजिक जगामध्ये गोष्टी कशा बनल्या त्याबद्दल आपली समज वाढवण्याचा आणि/किंवा सखोल करण्याचा प्रयत्न करते. जर संशोधन प्रश्नामध्ये लोक एखाद्या गोष्टीचा कसा अनुभव घेतात किंवा त्यांची मते काय आहेत, एखाद्या नवीन क्षेत्राचा शोध घेणे, जेथे समस्या अद्याप समजल्या नाहीत किंवा योग्यरित्या ओळखल्या जात नाहीत, नवीन सेवा लागू करण्यायोग्य आहे की नाही याचे मूल्यांकन करणे, 'वास्तविक-जीवन' संदर्भ पाहणे, किंवा संवेदनशील विषय जेथे तुम्हाला त्रास होऊ नये म्हणून लवचिकता आवश्यक आहे, तर बहुधा गुणात्मक पद्धती आवश्यक आहे.

मानवी सामाजिक वर्तन आणि संस्कृतींच्या अभ्यासात गुणात्मक संशोधनाला समृद्ध परंपरा आहे. त्याचा सामान्य हेतू अशा संकल्पना विकसित करणे हा आहे ज्यायोगे आम्हाला शक्य असेल तिथे, प्रायोगिक व्यवस्था ऐवजी नैसर्गिक सामाजिक घटना समजून घेण्यासाठी, व्यक्तींचे अनुभव, धारणा आणि/किंवा वर्तन आणि त्यांच्याशी संलग्न अर्थ समजून घेण्यासाठी मदत होते. नैदानिक, आरोग्य सेवा आणि शैक्षणिक संशोधनासह इतर विषयांमध्ये गुणात्मक पद्धतींचा प्रभावी वापर, जलद विस्तारत आणि मजबूत पुरावा आधार आहे. बहुसंख्य सामाजिक संशोधनामध्ये गुणात्मक दृष्टीकोनांची क्षमता एकेरी आणि संख्यात्मक पद्धतींच्या संयोजनात असते.

तुमची प्रगती तपासा

१. गुणात्मक संशोधनाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

५.५ सारांश

अशा प्रकारे, गुणात्मक पद्धती घटनांचे वर्णन आणि व्याख्या करून काय चालले आहे हे प्रकट करण्यासाठी आराखडा केले आहेत; एखादी घटना किंवा परिस्थिती कशी उद्भवते, किती वेळा घडते हे मोजण्याचा ते प्रयत्न करत नाहीत. गुणात्मक पद्धती वापरून केले जाणारे संशोधन सामान्यतः मानवी वर्तनातील अंतर्निहित गुंतागुंत जपण्याच्या

उद्देशाने केले जाते आणि घटनेच्या घटनेची गणना आणि मोजमाप करण्यासाठी या विषयाचा कमी करणारा दृष्टीकोन गृहीत धरण्याऐवजी केला जातो.

गुणात्मक संशोधनातील मुख्य
टप्पे

गुणात्मक संशोधक हेतूपूर्ण नमुन्याचा वापर करतात, ज्याद्वारे संशोधन सहभागींना एखाद्या विशिष्ट सैद्धांतिक आधाराची चाचणी घेण्यासाठी जाणूनबुजून निवडले जाते. येथे नमुने घेण्याचा उद्देश सामान्य लोकसंख्येच्या यादृच्छिक उपसमूहाची ओळख करणे हा नाही ज्यातून सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण परिणाम बाहेर काढले जाऊ शकतात, परंतु विचारात घेतलेल्या प्रश्नासाठी संबंधित वैशिष्ट्ये असलेल्या व्यक्तींना पद्धतशीरपणे ओळखणे. सामाजिक विज्ञानामध्ये अनेक दशकांपासून गुणात्मक संशोधन स्थापित केले गेले आहे आणि सामग्री संकलन, विश्लेषण आणि अर्थ लावण्यासाठी पद्धतशीर साधनांचा एक मौल्यवान संच समाविष्ट आहे.

५.६ प्रश्न

१) गुणात्मक संशोधनात कोणते टप्पे आहेत?

२) गुणात्मक आणि परिमाणात्मक संशोधन डिझाइनमध्ये फरक करा.

३) गुणात्मक संशोधन विश्लेषण म्हणजे काय?

५.७ संदर्भ

- Aspers, P., & Corte, U. (2019). What is qualitative in qualitative research. *Qualitative sociology*, 42, 139-160.
- Fossey, E., Harvey, C., McDermott, F., & Davidson, L. (2002). Understanding and evaluating qualitative research. *Australian & New Zealand journal of psychiatry*, 36(6), 717-732.
- Hancock, B., Ockleford, E., & Windridge, K. (2001). An introduction to qualitative research. London: Trent focus group.
- Marshall, C., & Rossman, G. B. (2014). Designing qualitative research. Sage publications.
- Merriam, S. B. (2002). Introduction to qualitative research. *Qualitative research in practice: Examples for discussion and analysis*, 1(1), 1-17.
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2015). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. John Wiley & Sons.
- Vishnevsky, T., & Beanlands, H. (2004). Qualitative research. *Nephrology Nursing Journal*, 31(2), 234.

गुणात्मक संशोधनातील विश्वसनीयता आणि वैधता RELIABILITY AND VALIDITY IN QUALITATIVE RESEARCH

घटक रचना:

६.० उद्दिष्टे

६.१ परिचय

६.२ गुणात्मक संशोधनातील विश्वासार्हता आणि वैधता

६.३ विश्वासार्हतेसाठी धोरणे

६.४ सारांश

६.५ प्रश्न

६.६ संदर्भ आणि अधिक वाचन

६.० उद्दिष्टे

- संशोधनामध्ये विश्वासार्हता आणि वैधता काय असते हे समजून घेणे
 - गुणात्मक संशोधनासाठी विद्यार्थ्यांना या पैलूंची ओळख करून देणे
-

६.१ प्रस्तावना

"विश्वसनीयता आणि वैधता ही मूलतः विज्ञानवादी ज्ञानशास्त्राची साधने आहेत". संख्यात्मक संशोधनामध्ये विश्वासार्हता आणि वैधता यांचा वापर सामान्य आहे आणि आता गुणात्मक संशोधनाच्या प्रतिमानामध्ये त्याचा पुनर्विचार केला जातो. विश्वासार्हता आणि वैधता सकारात्मक दृष्टीकोनात रुजलेली असल्याने नैसर्गिक दृष्टिकोनात त्यांचा वापर करण्यासाठी त्यांची पुन्हा व्याख्या केली पाहिजे.

संख्यात्मक संशोधनातील विश्वासार्हता आणि वैधतेच्या व्याख्या दोन पद्ध्या प्रकट करतात: प्रथम, विश्वासार्हतेच्या संदर्भात, संख्या पुनरावृत्ती करण्यायोग्य आहे की नाही. दुसरे म्हणजे, वैधतेच्या संदर्भात, मोजमापाची साधने अचूक आहेत की नाही आणि ते जे मोजायचे आहेत ते मोजत आहेत की नाही. तथापि, विश्वासार्हता आणि वैधता या संकल्पनांना गुणात्मक संशोधकांद्वारे वेगळ्या पद्धतीने पाहिले जाते जे परिमाणवाचक अटींमध्ये परिभाषित केलेल्या या संकल्पनांना अपर्याप्त मानतात. दुसऱ्याशब्दात, संख्यात्मक अटींमध्ये परिभाषित केल्याप्रमाणे या अटी गुणात्मक संशोधन प्रतिमानाला

लागू होणार नाहीत. परिणामांमधील प्रतिकृतीचा प्रश्न त्यांच्याशी संबंधित नाही, परंतु अचूकता, विश्वासार्हता आणि हस्तांतरणक्षमता गुणात्मक संशोधनाच्या निष्कर्षांचे मूल्यांकन करण्यासाठी दृष्टीप्रदान करते. या संदर्भात, दोन संशोधन दृष्टिकोन किंवा दृष्टीकोन मूलतः भिन्न प्रतिमान आहेत.

६.२ गुणात्मक संशोधनातील विश्वासार्हता आणि वैधता

गुणात्मक संशोधन एक नैसर्गिक दृष्टीकोन वापरते जे संदर्भ-विशिष्ट सेटिंग्जमधील घटना समजून घेण्याचा प्रयत्न करते, जसे की वास्तविक-जागतिक व्यवस्था [जेथे] संशोधक स्वारस्याच्या घटनेत फेरफार करण्याचा प्रयत्न करत नाही. संख्यात्मक संशोधकांच्या विपरीत जे कार्यकारणनिश्चय, अंदाज आणि निष्कर्षांचे सामान्यीकरण शोधतात, गुणात्मक संशोधक त्याऐवजी वस्तुस्थिती, समज आणि तत्सम परिस्थितींमध्ये बाह्य दुवे शोधतात. तथापि, गुणात्मक आणि संख्यात्मक अशा दोन्ही संशोधकांना त्यांचे अभ्यास विश्वासार्ह असल्याचे चाचणी करणे आणि ते दाखवणे आवश्यक आहे.

गुबा आणि लिंकन (1981) यांनी सांगितले की सर्व संशोधनात "सत्य मूल्य", "लागूपणा", "सुसंगतता" आणि "तटस्थता" असणे आवश्यक आहे, परंतु तर्कसंगत (किंवा परिमाणवाचक) प्रतिमानातील ज्ञानाचे स्वरूप आहे. नैसर्गिक (गुणात्मक) प्रतिमानातील ज्ञानापेक्षा वेगळे. परिणामी, प्रत्येक प्रतिमानाला "कठोरपणा" (बहुधा तर्कसंगत प्रतिमानामध्ये वापरला जाणारा शब्द) किंवा "विश्वसनीयता" संबोधित करण्यासाठी प्रतिमान-विशिष्ट निकष आवश्यक आहेत, गुणात्मक "कठोरपणा" साठी त्यांची समांतर संज्ञा. त्यांनी नमूद केले की, तर्कसंगत प्रतिमानामध्ये, कठोरतेच्या लक्ष्यापर्यंत पोहोचण्याचे निकष म्हणजे अंतर्गत वैधता, बाह्य वैधता, विश्वासार्हता आणि वस्तुनिष्ठता. दुसरीकडे, त्यांनी प्रस्तावित केले की "विश्वासार्हता" सुनिश्चित करण्यासाठी गुणात्मक प्रतिमानातील निकष विश्वासार्हता, योग्यता, लेखापरीक्षणता आणि पुष्टीक्षमता आहेत.

संख्यात्मक संशोधनातील विश्वासार्हता ही साधननिर्मितीवर अवलंबून असते, तर गुणात्मक संशोधनात, "संशोधक हे साधन असते." अशा प्रकारे, परिमाणवाचक संशोधक जेव्हा संशोधनाची वैधता आणि विश्वासार्हतेबद्दल बोलतात तेव्हा ते सहसा विश्वासार्ह असलेल्या संशोधनाचा संदर्भ घेतात. गुणात्मक संशोधन हे संशोधकाच्या क्षमतेवर आणि प्रयत्नांवर अवलंबून असते. जरी विश्वासार्हता आणि वैधता संख्यात्मक अभ्यासामध्ये स्वतंत्रपणे हाताळली जात असली तरी, या संज्ञा गुणात्मक संशोधनामध्ये वेगळ्या पद्धतीने पाहिल्या जात नाहीत. त्याऐवजी, विश्वासार्हता, हस्तांतरणीयता आणि विश्वासार्हता या दोन्हीचा समावेश असलेली संज्ञा वापरले.

जरी 'विश्वसनीयता' हा शब्द संख्यात्मक संशोधनाच्या चाचणीसाठी किंवा मूल्यमापनासाठी वापरला जाणारी संकल्पना असला तरी, ही कल्पना बहुतेकदा सर्व प्रकारच्या संशोधनांमध्ये वापरली जाते. जर आपण चाचणीची कल्पना माहिती प्राप्त करण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहिली तर कोणत्याही गुणात्मक अभ्यासाची सर्वात महत्वाची चाचणी ही त्याची गुणवत्ता आहे. एक चांगला गुणात्मक अभ्यास आपल्याला

"अन्यथा गूढ किंवा गोंधळात टाकणारी परिस्थिती समजून घेण्यास" मदत करू शकतो. हे चांगल्या दर्जाच्या संशोधनाच्या संकल्पनेशी संबंधित आहे जेव्हा विश्वासाहता ही "स्पष्टीकरणाच्या उद्देशाने" परिमाणात्मक अभ्यासात गुणवत्तेचे मूल्यांकन करण्याची संकल्पना असते तर गुणात्मक अभ्यासातील गुणवत्ता संकल्पनेचा उद्देश "समज निर्माण करणे" हा असतो.

विश्वासाहतेचे वर्णन 'मापन यंत्राची सुसंगतता किंवा स्थिरता' किंवा 'सुसंगतता किंवा विश्वासाहतेची पद्धती ज्याद्वारे साधन मोजण्यासाठी आरेखित केलेले गुणधर्म मोजते' असे केले जाऊ शकते. गुणात्मक संशोधनासाठी विश्वासाहतेपेक्षा 'विश्वसनीयता' हा अधिक योग्य शब्द आहे असा आग्रह धरण्यासाठी गुणात्मक वर्तुळात लोकप्रिय चळवळ वाढत असल्याचे दिसते. तथापि, विश्वासाहतेच्या मुळाशी असलेली चिंता ही विश्वासाहतेसाठी सारखीच आहे: सामग्री संकलन हे अवाजवी भिन्नतेपासून मुक्तपणे सुसंगतपणे केले जाते याची खात्री करणे जे नकळतपणे सामग्रीच्या स्वरूपावर परिणाम करते.

वैधतेच्या संकल्पनेचे वर्णन गुणात्मक अभ्यासामध्ये विस्तृत श्रेणीद्वारे केले जाते. ही संकल्पना एकल, निश्चित किंवा सार्वत्रिक संकल्पना नाही, तर "विशिष्ट संशोधन पद्धती आणि प्रकल्पांच्या प्रक्रिया आणि हेतूंमध्ये अपरिहार्यपणे आधारलेली एक आकस्मिक रचना आहे". जरी काही गुणात्मक संशोधकांनी असा युक्तिवाद केला आहे की वैधता हा शब्द गुणात्मक संशोधनासाठी लागू होत नाही, परंतु त्याच वेळी, त्यांना त्यांच्या संशोधनासाठी काही प्रकारचे पात्रता तपासण्याची किंवा मोजमापाची आवश्यकता लक्षात आली आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. संशोधनातील 'विश्वसनीयता' म्हणजे काय?

६.३ विश्वासाहतेसाठी धोरणे

अभ्यासाच्या निष्कर्षाच्या विश्वासाहतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी संशोधक आणि व्यावसायिकांनी घेतलेल्या पद्धतींचा वापर आणि योग्यता आणि अंतिम निष्कर्षाच्या अखंडतेच्या संबंधात संशोधनाच्या 'सुदृढता' बदल निर्णय घेणे आवश्यक आहे. गुणात्मक संशोधनावर वारंवार टीका केली जाते की वैज्ञानिक कठोरपणाचा अभाव आणि अवलंबलेल्या पद्धतींचे कमी औचित्य, विश्लेषणात्मक प्रक्रियेत पारदर्शकतेचा अभाव आणि निष्कर्ष केवळ संशोधकाच्या पूर्वाग्रहाच्या अधीन असलेल्या वैयक्तिक मतांचा संग्रह आहे.

संख्यात्मक संशोधकांच्या विपरीत, जे संशोधन निष्कर्षाची वैधता आणि विश्वासाहता स्थापित करण्यासाठी सांख्यिकीय पद्धती लागू करतात, गुणात्मक संशोधक निष्कर्षाची 'विश्वासाहता' सुनिश्चित करण्यासाठी पद्धतशीर धोरणे आरेखित आणि अंतर्भूत करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात. अशा काही चिंता किंवा समस्या असतील ज्यांचा अंदाज किंवा सामना

करणे आवश्यक आहे आणि त्याद्वारे त्यावर मात करण्यासाठी काही धोरणे विकसित करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये हे समाविष्ट आहे:

- १) वैयक्तिक पूर्वाग्रहांसाठी लेखांकन ज्याने निष्कर्षावर परिणाम केला असेल;
- २) सामग्री संकलन आणि विश्लेषणाची पुरेशी खोली आणि प्रासंगिकता सुनिश्चित करण्यासाठी नमुन्यांमधील पूर्वाग्रह आणि पद्धतींचे सतत चिकित्सक प्रतिबिंब मान्य करणे;
- ३) सावधगिरीने नोंद ठेवणे, स्पष्ट निर्णय प्रदर्शित करणे आणि सामग्रीचे स्पष्टीकरण सुसंगत आणि पारदर्शक असल्याची खात्री करणे;
- ४) भिन्न दृष्टीकोन प्रस्तुत केले जातील याची खात्री करण्यासाठी तुलना प्रकरण स्थापित करणे/खात्यांमधील समानता आणि फरक शोधणे;
- ५) निष्कर्षांना समर्थन देण्यासाठी सहभागींच्या खात्यांचे समृद्ध आणि शब्दशः वर्णन समाविष्ट करणे;
- ६) सामग्री विश्लेषण आणि त्यानंतरच्या व्याख्येदरम्यान विचार प्रक्रियेच्या दृष्टीने स्पष्टता प्रदर्शित करणे;
- ७) संशोधन पूर्वाग्रह कमी करण्यासाठी इतर संशोधकांसोबत गुंतणे
- ८) प्रतिसादकर्त्यांचे प्रमाणीकरण: मुलाखतीच्या प्रतिलिपीवर टिप्पणी करण्यासाठी सहभागींना आमंत्रित करणे आणि तयार केलेल्या अंतिम मुख्य घटक आणि संकल्पना तपासल्या जात असलेल्या घटनांचे पुरेसे प्रतिबिंबित करतात की नाही हे पाहणे.
- ९) सामग्री त्रिकोण, ज्याद्वारे विविध पद्धती आणि दृष्टीकोन शोधांचा अधिक व्यापक संच तयार करण्यात मदत करतात.

सारांश, हे अत्यावश्यक आहे की सर्व गुणात्मक संशोधकांनी संशोधन आराखडा आणि अंमलबजावणी दरम्यान अभ्यासाची विश्वासाहता वाढविण्यासाठी धोरणे समाविष्ट करणे आवश्यक आहे, जरी गुणात्मक संशोधनाचे मूल्यमापन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या कोणतीही सर्वमान्य शब्दावली आणि निकष नाहीत.

तुमची प्रगती तपासा

१. गुणात्मक संशोधनामध्ये विश्वासाहता सुनिश्चित करण्यासाठी कोणती रणनीती वापरता येईल?

६.४ सारांश

सर्व संशोधन अभ्यास समालोचन आणि मूल्यमापनासाठी खुले असले पाहिजेत असा सर्वसाधारण करार आहे. अभ्यासाच्या मूल्याचे मूल्यांकन करण्यात अयशस्वी - त्याच्या पद्धतीची अचूकता, त्याच्या निष्कर्षांची अचूकता आणि केलेल्या गृहितकांची किंवा

निष्कर्षाची अखंडता - याचे गंभीर परिणाम होऊ शकतात. अभ्यासाचे मूल्यमापन, तेव्हा, निष्कर्षाच्या वापरासाठी आवश्यक पूर्व-आवश्यकता आहे. पारंपारिकपणे, असे मूल्यांकन विश्वासाहता आणि वैधतेच्या मूल्यांकनावर केंद्रित आहे.

जरी परिमाणात्मक संशोधनाची वैधता आणि विश्वासाहता स्थापित करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या चाचण्या आणि उपाय गुणात्मक संशोधनावर लागू केले जाऊ शकत नाहीत, तरीही गुणात्मक संशोधनाचे मूल्यमापन करण्यासाठी वैधता, विश्वासाहता आणि सामान्यीकरण यासारख्या संज्ञा योग्य आहेत की नाही याबद्दल सतत वादविवाद आहेत. व्यापक संदर्भात या अटी लागू आहेत, वैधतेचा संदर्भ घेऊन केलेल्या पद्धतींची अखंडता आणि अनुप्रयोग आणि अचूकता ज्यामध्ये निष्कर्ष अचूकपणे सामग्री प्रतिबिंबित करतात, तर विश्वासाहता नियोजित विश्लेषणात्मक प्रक्रियेमधील सुसंगततेचे वर्णन करते.

६.५ प्रश्न

- गुणात्मक संशोधनात 'वैधता' म्हणजे काय?
- गुणात्मक संशोधनामध्ये विश्वासाहता आणि वैधता असण्याविरुद्ध कोणते युक्तिवाद आहेत?

६.६ संदर्भ

- Franklin, C., & Ballan, M. (2001). Reliability and validity in qualitative research. The handbook of social work research methods, 4(273-292).
- Golafshani, N. (2003). Understanding reliability and validity in qualitative research. The qualitative report, 8(4), 597-607.
- Kirk, J., Miller, M. L., & Miller, M. L. (1986). Reliability and validity in qualitative research. Sage.
- Long, T., & Johnson, M. (2000). Rigour, reliability and validity in qualitative research. Clinical effectiveness in nursing, 4(1), 30-37.
- Noble H, Smith J. Issues of validity and reliability in qualitative research Evidence-Based Nursing 2015;18:34-35.

लोकअभ्यास पद्धती मानववंश विज्ञान

घटक रचना:

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ परिचय
- ७.२ लोकअभ्यास पद्धतीचा भूतकाळ आणि वर्तमान
- ७.३ फायदे आणि तोटे
- ७.४ महत्त्व
- ७.५ सारांश
- ७.६ प्रश्न
- ७.७ संदर्भ आणि पुढील वाचन

७.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- लोकअभ्यास पद्धती चे महत्त्व समजून घेणे
- विद्यार्थ्यांना त्याची कार्यप्रणाली आणि पैलूंची परिचित करण्यासाठी

७.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

लोकअभ्यास पद्धती केवळ इतरांशीच नव्हे तर ते ज्या समाजात राहतात त्या समाजाच्या संस्कृतीशी देखील व्यक्तींचा परस्परसंवाद समजून घेण्याचा प्रयत्न करते. गुणात्मक संशोधनाच्या विविध प्रकारांपैकी, लोकअभ्यास पद्धती हे संशोधकांना सर्वात परिचित असण्याची शक्यता आहे. त्याचा इतिहास एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात "क्षेत्र" मध्ये सहभागी निरीक्षणात गुंतलेल्या मानववंशशास्त्रज्ञांकडे शोधला जाऊ शकतो. मानववंशशास्त्रज्ञ नृवंशविज्ञान, एक संशोधन प्रक्रिया "करतात", तसेच त्यांचे निष्कर्ष नृवंशविज्ञान उत्पादन म्हणून लिहितात.

अशा प्रकारे, नृवंशविज्ञान ही एक प्रक्रिया आणि उत्पादन दोन्ही आहे. जरी वांशिकशास्त्राचा उगम मानववंशशास्त्राच्या फायलडमध्ये झाला असला तरी, आजकाल अनेक फिल्ड आणि शाखांमधील संशोधक लोकअभ्यास पद्धती अभ्यासात गुंतू शकतात. पुढे, आता जीवन इतिहास, चिकित्सक वांशिकशास्त्र, ऑटोएथनोग्राफी आणि

स्त्रीवादी वांशिक वंशविज्ञान यासह वांशिकतेचे अनेक प्रकार आहेत. मानववंशशास्त्राच्या सर्व प्रकारांना एकत्रित करणारा घटक म्हणजे मानवी समाज आणि संस्कृतीवर लक्ष केंद्रित करणे.

मानव अभ्यासास मानववंशशास्त्राची पार्श्वभूमी आहे. या शब्दाचा अर्थ "लोकांचे पोर्ट्रेट" (वस्तू चित्र) आहे आणि ही संस्कृती आणि लोकांच्या वर्णनात्मक अभ्यासाची पद्धत आहे. सांस्कृतिक मोजमाप याचा अर्थ असा आहे की तपासाधीन लोकांमध्ये काहीतरी साम्य आहे. सामाजिक मापनाच्या च्या उदाहरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- भौगोलिक - विशिष्ट प्रदेश किंवा देश
- धार्मिक
- सामाजिक / कौटुंबिक
- देवाण घेवाण केलेला अनुभव

लोकअभ्यास पद्धती अभ्यासामध्ये संशोधकाद्वारे विस्तृत क्षेत्र कार्य आवश्यक आहे. माहिती संकलन तंत्रामध्ये औपचारिक आणि अनौपचारिक मुलाखत घेणे, अनेकदा अनेक प्रसंगी व्यक्तींची मुलाखत घेणे आणि सहभागी किंवा गैर-सहभागी निरीक्षण यांचा समावेश होतो. मानव अभ्यास अत्यंत वेळखाऊ आहे कारण त्यामध्ये संशोधकाने या क्षेत्रात बराच वेळ घालवला आहे.

संशोधक सहभागींच्या दृष्टीकोनातून माहितीचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतो, त्याच वेळी हे मान्य करतो की एखाद्याच्या स्वतःच्या दृष्टीकोनाव्यतिरिक्त "खरे" खाते देणे किती दूर शक्य आहे हे जाणून घेणे कठीण आहे. एखाद्या समूहाची संस्कृती समजून घेण्यासाठी, एखाद्याने अभ्यास केलेल्या गटासह वेळ घालवला पाहिजे. माहिती संकलन पद्धतींच्या संदर्भात, सहभागी निरीक्षक म्हणून अभ्यास क्षेत्रावर राहणे ही माहिती संकलनाची प्राथमिक पद्धत आहे. मुलाखती, औपचारिक आणि अनौपचारिक, आणि दस्तऐवज, रेकॉर्ड आणि कलाकृतींचे विश्लेषण देखील प्रत्येक दिवसाच्या घडामोडी, वैयक्तिक भावना, कल्पना, छाप किंवा त्या घटनांबद्दलच्या अंतर्दृष्टीसह क्षेत्र अभ्यासकाच्या दैनंदिन नोंदीसह माहिती संग्रहित केली जाते.

लोक अध्ययनाच्या केंद्रस्थानी "वर्णन" आहे - गीट्झ (1973) ने लोकप्रिय केलेली संज्ञा. गीट्झ लिहितात, "संस्कृती ही एक शक्ती नाही, ज्याला सामाजिक घटना, वर्तन, संस्था किंवा प्रक्रिया कारणीभूत ठरू शकतात; हा एक संदर्भ आहे, ज्यामध्ये ते सुगमपणे असू शकतात - म्हणजे, घनतेने - वर्णन केले जाऊ शकतात". तथापि, एथनोग्राफीचे लेखन वर्णनापेक्षा अधिक आहे. जरी वांशिकशास्त्रज्ञांना अर्थ सांगायचा असेल, तर सहभागी त्यांच्या जीवनाचा अर्थ लावतात, ते त्यांच्या बाजूने काही व्याख्या करून तसे करतात.

७.२ लोकअभ्यास पद्धती चा भूतकाळ आणि वर्तमान (PAST AND PRESENT OF ETHNOGRAPHY)

जीवनाच्या इतर मार्गांचे वर्णन प्राचीन काळातील मुळे असलेली क्रिया आहे. हेरोडोटस, ग्रीक प्रवासी, आणि ईसापूर्व ५व्या शतकातील इतिहासकार, त्यांनी सुमारे ५० वेगवेगळ्या लोकांबद्दल लिहिले ज्यांना त्यांनी भेटले किंवा ऐकले, त्यांचे कायदे, सामाजिक चालीरीती, धर्म आणि देखावा यावर भाष्य केले. अन्वेषणाच्या युगापासून सुरुवात करून आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत, युरोपियन व्यापारी, मिशनरी आणि नंतर वसाहती प्रशासकांद्वारे गैर-युरोपियन लोकांचे तपशीलवार नोंदी सादर केले गेले.

आधुनिक मानववंशशास्त्रज्ञ सामान्यतः नृवंशविज्ञानाच्या स्थापनेला व्यावसायिक क्षेत्र म्हणून ओळखतात आणि मेलानेशियाच्या ट्रोब्रिअंड आयलंड्स (सी. १९१५) मधील पोलिश-जन्म ब्रिटीश मानववंशशास्त्रज्ञ ब्रॉनिस्लॉ मालिनोव्स्की आणि अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ मार्गरेट मीड, ज्यांचे पहिले फील्डवर्क सामोआ येथे होते. (१९२५). एथनोग्राफिक फील्डवर्क हा सांस्कृतिक मानववंशशास्त्राच्या व्यवसायात प्रवेश करण्याचा एक प्रकारचा संस्कार बनला आहे.

समकालीन लोकअभ्यास पद्धती सामान्यतः वैयक्तिक ऐवजी समुदायाला चिकटून राहते, ऐतिहासिक घटनांऐवजी वर्तमान परिस्थितीच्या वर्णनावर लक्ष केंद्रित करते आणि लक्ष केंद्रित करते. पारंपारिकपणे, समूहाच्या सदस्यांमधील समानतेवर जोर देण्यात आला आहे, जरी अलीकडील नृवंशविज्ञानाने सांस्कृतिक प्रणालींमधील भिन्नतेच्या महत्त्वामध्ये स्वारस्य दर्शविण्यास सुरुवात केली आहे. मानवअभ्यास यापुढे लहान आदिम समाजांपुरते मर्यादित नाही तर शहरी वस्तीसारख्या सामाजिक घटकांवर देखील लक्ष केंद्रित करू शकते. मालिनोव्स्कीच्या काळापासून लोकअभ्यास पद्धतीची साधने आमूलाग्र बदलली आहेत. तपशीलवार नोट्स अजूनही फील्डवर्कचा मुख्य आधार असताना, नृवंशशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या लेखी खात्यांमध्ये वाढ करण्यासाठी मोशन पिक्चर्स आणि टेप रेकॉर्ड्ससारख्या तांत्रिक विकासाचा पुरेपूर फायदा घेतला आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. लोकअभ्यास पद्धतीच्या इतिहासावर एक टीप लिहा.

७.३ फायदे आणि तोटे (ADVANTAGES AND DISADVANTAGES)

इतर संशोधन पद्धतींप्रमाणेच, लोकअभ्यास पद्धती स्वतःचे फायदे आणि तोटे आहेत. यापैकी काहींचा समावेश आहे :

फायदे: (Advantages)

- सहभागात्मक निरीक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट हे आहे की अभ्यासाच्या अंतर्गत समाजात विसर्जित करणे आणि नंतर सर्वकाही रेकॉर्ड करणे. हा अनुभव मानववंशशास्त्रज्ञांना

अधिक आरामदायी रीतीने अभ्यासाधीन लोकांना उघडू शकतो ज्यामुळे तो जीवनाच्या मार्गाचा एक धार्मिक दृष्टीकोन पाहण्यास सक्षम होतो.

- हे अत्यंत अचूक आहे आणि गोळा केलेला डेटा पूर्णपणे प्रथम हात आहे.
- तसेच, सहभागात्मक पद्धतीने संशोधन करत असताना, तुम्हाला अनपेक्षित परिणाम आणि निरीक्षण मिळू शकते जे संशोधकाने कधीही पाहिले नव्हते.
- ही पद्धत संस्कृतींना स्वतःसाठी बोलू देते. ते त्यांना आवाज देते.
- लोकअभ्यास पद्धती धोरण निर्मात्यांना विविध क्रियांच्या सामाजिक दृष्टीकोनाबद्दल पर्यायी मार्गाने विचार करण्यास मदत करू शकते.

तोटे: (Disadvantages:)

- सहभागी आणि संशोधक असे दोन्ही कार्य विश्लेषकांना व्यक्तिनिष्ठ बनवू शकते.
- दुसरी महत्वाची कमतरता म्हणजे एथनोग्राफिक अभ्यास आयोजित करण्यासाठी लागणारा कालावधी.
- क्षेत्र कार्य साठी संशोधकाकडून अधिक मेहनत, वचनबद्धता आणि प्रामाणिकपणाची आवश्यकता असते आणि अशा सहभागींचे निरीक्षण ही सामाजिक संशोधनाची सर्वात वैयक्तिकरित्या मागणी करणारी आणि विश्लेषणात्मकदृष्ट्या कठीण पद्धत आहे.
- संशोधकाचे आरोग्य धोक्यात येऊ शकते.
- प्रतिकूल परिणामाचा आणखी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे गोपनीयतेचा भंग.
- लोकअभ्यास पद्धती दृष्टिकोनाची आणखी एक टीका आयोजित केलेल्या संशोधनाच्या गुणवत्तेशी आणि कार्यपद्धतीच्या परिणामकारकतेशी संबंधित आहे. ते अत्यंत संशयास्पद राहते.

तुमची प्रगती तपासा

१. लोकअभ्यास पद्धतीचे फायदे काय आहेत?

७.४ महत्त्व (SIGNIFICANCE)

हे देखील निदर्शनास आणले जाऊ शकते की अभूतपूर्व गुणात्मक अभ्यासाप्रमाणेच, काहीवेळा अभ्यासांना " लोकअभ्यास पद्धती " असे शीर्षक केले जाते कारण गुणात्मक संशोधनाचा वंशविज्ञानाशी ऐतिहासिक संबंध आहे. तथापि, एथनोग्राफिक अभ्यास होण्यासाठी, घटना समजून घेण्यासाठी संस्कृतीच्या लेन्सचा वापर करणे आवश्यक आहे.

लोकअभ्यास पद्धती, विशिष्ट मानवी समाजाचा वर्णनात्मक अभ्यास किंवा असा अभ्यास करण्याची प्रक्रिया. समकालीन नृवंशविज्ञान जवळजवळ संपूर्णपणे फील्डवर्कवर आधारित आहे आणि त्याच्या अभ्यासाचा विषय असलेल्या लोकांच्या संस्कृतीत आणि दैनंदिन जीवनात मानववंशशास्त्रज्ञाचे संपूर्ण विसर्जन आवश्यक आहे.

लोकअभ्यास पद्धती, त्याच्या अंतर्व्यक्ती स्वरूपामुळे, अपरिहार्यपणे तुलनात्मक आहे. या क्षेत्रातील मानववंशशास्त्रज्ञ अपरिहार्यपणे काही सांस्कृतिक पूर्वाग्रह राखून ठेवतो हे लक्षात घेता, त्याची निरीक्षणे आणि वर्णने, काही प्रमाणात, तुलनात्मक असणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, संस्कृतीबद्दल सामान्यीकरण तयार करणे आणि तुलनाचे रेखाचित्र अपरिहार्यपणे वांशिकतेचे घटक बनतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. लोकअभ्यास पद्धतीचे महत्त्व स्पष्ट करा.

७.५ सारांश (SUMMARY)

मूलभूत गुणात्मक अभ्यासांच्या पुढे, वांशिक अभ्यास हे सामान्य आहेत आणि उदाहरणे अनेक जर्नल्स आणि सराव क्षेत्रात आढळू शकतात. म्हणून, लोकअभ्यास पद्धती हे व्यक्ती, समाज आणि त्यांची संस्कृती यांचे तंतोतंत संशोधन आहे. समाजाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक पैलूंचा अभ्यास करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे आणि संशोधक त्यासाठी माहिती गोळा करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. हे लोक ज्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये राहतात त्या संदर्भात त्यांच्या वर्तनावर लक्ष केंद्रित करते. क्षेत्रीय अभ्यासाचे परिणाम सामाजिक संमेलनाच्या जीवनात शिक्षण आणि परिणामांची मांडणी दर्शवतात.

७.६ प्रश्न (QUESTIONS)

- 'लोकअभ्यास पद्धती' ही गुणात्मक संशोधन पद्धत म्हणून स्पष्ट करा.
- लोकअभ्यास पद्धती चे फायदे आणि तोटे काय आहेत?
- लोकअभ्यास पद्धती उपयुक्त का आहे?

७.७ संदर्भ (REFERENCES)

- Britannica, T.Editors of Encyclopaedia (2023, January 18). ethnography. Encyclopedia Britannica.
- Hancock, B., Ockleford, E., & Windridge, K. (2001). An introduction to qualitative research. London: Trent focus group.
- Khan, M. H. (2018). Ethnography: An analysis of its advantages and disadvantages.
- Merriam, S. B. (2002). Introduction to qualitative research. Qualitative research in practice: Examples for discussion and analysis, 1(1), 1-17.
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2015). Qualitative research: A guide to design and implementation. John Wiley & Sons.
- Vishnevsky, T., & Beanlands, H. (2004). Qualitative research. Nephrology Nursing Journal, 31(2), 234.

व्यष्टी अध्ययनपद्धती (CASE STUDY METHOD)

घटक रचना:

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ व्यष्टी अध्ययन पद्धतीच्या व्याख्या
- ८.३ व्यष्टी अध्ययन पद्धतीची वैशिष्ट्ये
- ८.४ व्यष्टी अध्ययनाचे प्रकार
- ८.५ व्यष्टी अध्ययनाचे महत्त्व
- ८.६ व्यष्टी अध्ययनाच्या मर्यादा किंवा दोष
- ८.७ व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे तथ्य संकलनाचे तंत्र व स्रोत
- ८.८ सारांश
- ८.९ प्रश्न
- ८.१० संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- गुणात्मक संशोधनाचे साधन म्हणून व्यष्टी अध्ययन पद्धती समजून घेणे .
- व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे प्रकार समजून घेणे

८.१ प्रस्तावना

अभ्यासाचा एकक व्यक्ती असो, गट किंवा सामाजिक संस्था वा एखादा समुदाय असो. त्या अध्ययन एककाचे सांगोपांग वा परिपूर्ण असे अध्ययन करण्याच्या पद्धतीस 'व्यष्टी अध्ययनपद्धती' असे संबोधण्यात येते. व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे उद्दिष्ट विशिष्ट व्यक्ती, गट, सामाजिक संस्था वा समुदाय यापैकी अध्ययनासाठी म्हणून जो कोणता एकक घेण्यात आला असेल, त्या एककाचा नैसर्गिक इतिहास रेखाटणे वा त्या एककाच्या विकासाचा तपशील वा वृत्तांत व्यवस्थितपणे शब्दांकित करणे हेच असते. या उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने अध्ययनकर्ता अध्ययनासाठी निवडलेल्या सामाजिक एककाला त्याच्या सांस्कृतिक

पर्यावरणात विशिष्ट आकार देणाऱ्या वा वळण लावणाऱ्या कारकांचे सविस्तर विवरण देतो. परिपूर्ण अभ्यास या तंत्राने केला जातो.

व्यष्टी अध्ययन पद्धती ही गुणात्मक पद्धती आहे. व्यष्टी अध्ययनाचा सर्वप्रथम उपयोग हर्बर्ट स्पेन्सर या ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञाने केला. हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या तुलनात्मक अध्ययनात व्यष्टी सामग्रीचा सर्वप्रथम उपयोग केला. परंतु व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा व्यवस्थित स्वरूपात उपयोग फ्रेडरिक लेप्ले यांनी केला. म्हणून सामाजिक शास्त्रात व्यष्टी पद्धती आणण्याचे श्रेय लेप्ले यांना दिले जाते. त्यांनी १९व्या शतकात फ्रान्समधील मजूर कुटुंबाचे अध्ययन या पद्धतीद्वारे केले. त्यानंतर विलियम हिले यांनी व्यष्टी पद्धतीचा उपयोग बाल गुन्हेगारीच्या अध्ययनात केला. आदिवासी व आधुनिक संस्कृतीच्या वर्णनात, अध्ययनात मानवशास्त्रज्ञांनी व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा उपयोग केला. थॉमस व झनैकी यांनी 'दी पिलीश पिझंट' या अध्ययनात व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा उपयोग केला. थॉमस व झनैकी यांच्या या अध्ययनामुळे एक व्यवस्थित क्षेत्र संशोधन तंत्र म्हणून व्यष्टी अध्ययनपद्धतीस विशेष चालना मिळाली.

व्यष्टी अध्ययनाची व्याख्या व्यक्तिगत एककाच्या सखोल आणि संपूर्ण अध्ययनाच्या रूपात दिली जाऊ शकते. ज्यामध्ये संशोधनकर्ता आपले संपूर्ण कौशल्य आणि पद्धतीचा उपयोग करतो किंवा व्यष्टी अध्ययनात कोणत्या व्यक्तीच्या संबंधात पुरेशा माहितीचे व्यवस्थित संकलन आहे, ज्यामुळे समाजाच्या एककाच्या रूपात कोणत्या प्रकारचे कार्य करीत आहे, ह्या गोष्टी आपण समजून घेऊ शकतो. साधारणतः असे समजले जाते की व्यष्टी अध्ययनपद्धतीद्वारा एखाद्या व्यक्तीच्या मनोवृत्तीचे व जीवन इतिहासाचे गहन अध्ययन केले जाते, अशी धारणा अंशिक रूपाने बरोबर आहे परंतु संपूर्णतः बरोबर नाही. या पद्धतीद्वारा केवळ एका व्यक्तीचेच गहन अध्ययन केले जाते असे नाही तर कोणत्याही सामाजिक घटकाचे जसे- व्यक्ती, कुटुंब, समूह, संस्था किंवा समुदायाला केंद्र मानले जाते.

८.२ व्यष्टी अध्ययन पद्धतीच्या व्याख्या

(Definitions of Case Study Method) व्यष्टी अध्ययन पद्धती आज सामाजिक सर्वेक्षणांतर्गत अत्यंत उपयुक्त पद्धती मानली जाते. व्यष्टी अध्ययन पद्धतीच्या संदर्भात अनेक विचारवंतांनी व्याख्या केलेल्या आहेत.

१) ओडम व हॉवर्ड (Hodum and Howard):

व्यष्टी अध्ययनपद्धती एक असे तंत्र आहे की ज्यात प्रत्येक व्यक्तिगत कारण मग ते एक संस्था असो किंवा समूह, समूहाच्या संबंधित अन्य कारणांच्या संबंधाच्या स्वरूपात विश्लेषण केले जाते.

२) पी. व्ही. यंग (P.V. Young): व्यष्टी अध्ययन एखाद्या सामाजिक एककाचे संपूर्ण विश्लेषण करण्याची पद्धती आहे. मग तो एकक व्यक्ती, कुटुंब, संस्था, सांस्कृतिक समूह किंवा समुदाय असो. ३) वॉटसन (Watson)

जेव्हा संशोधक एखाद्या एककाला त्याच्या सामाजिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या स्वरूपात परिपूर्ण रूपाने त्याचे अध्ययन करतो, तेव्हा अशा अध्ययनास व्यष्टी अध्ययन असे म्हणतात. असे एकक एखादा व्यक्ती, कुटुंब सामाजिक समूह, सामाजिक संस्था किंवा सामाजिक समुदाय असू शकतो. विशुद्ध सांख्यिकीय पद्धतीच्या विपरित व्यष्टी अध्ययनात विशिष्ट प्रकारचे अनुभव क्रमबद्ध रूपाने प्रस्तुत केले जातात. म्हणजेच कालौघात विविध अनुभव सामाजिक शक्ती तसेच प्रभावांच्या पार्श्वभूमीवर एखाद्या एककाचे गहन तर्कयुक्त संशोधन व्यष्टी अध्ययन आहे.

३) सीन पाओयॉंग (Sin Pao Young):

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीला एखाद्या व्यक्तीच्या सूक्ष्म, गहन तसेच संपूर्ण अध्ययनाच्या रूपांमध्ये परिभाषित केले जाऊ शकते. ज्यात संशोधक आपल्या क्षमता आणि पद्धतीचा प्रयोग करतो.

काही लेखकांच्या मते व्यष्टी अध्ययन हे कमीत-कमी वेळेत एखाद्या विशिष्ट समस्यांच्या संदर्भात गहन स्वरूपाचा अभ्यास करू शकते. व्यष्टी अध्ययन विभिन्न उद्देशातून, वर्णनात्मक, अन्वेषणात्मक संशोधनाकरिता उपयोगात आणून त्याद्वारा सिद्धान्त विकसित केला जातो. व्यष्टी अध्ययन सामाजिक शास्त्रांतर्गतच नव्हे तर वैद्यकीय संशोधनाबाबतही उपयोगात आणले जाते. व्यष्टी अध्ययन गुणात्मक आणि परिणामात्मक अशा दोन्ही पद्धतीने केले जाऊ शकते. साधारणतः व्यष्टी अध्ययन गुणात्मक स्वरूपातूनच केले जाते. संशोधक एखाद्या व्यक्ती किंवा सामाजिक एककाच्या संदर्भात प्राथमिक व दुय्यम श्रोता आधारे गहन सूक्ष्म व विस्तृत स्वरूपाचे अध्ययन करून कार्यकारक संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. अध्ययन विषयाचा चिकित्सक अभ्यास केला जातो.

८.३ व्यष्टी अध्ययन पद्धतीची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF CASE STUDY METHOD)

व्यष्टी अध्ययनपद्धतीच्या व्याख्येवरून खालील वैशिष्ट्ये नमूद करता येऊ शकतील.

१) सूक्ष्मतम अध्ययन (Micro Study):

अधिक सखोल पद्धतीने या पद्धतीद्वारा अध्ययनासाठी घेतलेल्या एककाच्या प्रत्येक पैलूचे सूक्ष्मतम स्वरूपाचे अध्ययन केले जाते. संशोधक वेळेची चिंता न करता अध्ययन कार्यात मग्न राहतो. जोपर्यंत तो त्या एककाचे सूक्ष्मतम स्वरूपाचे अध्ययन करून तथ्यांची प्राप्ती करून घेत नाही तोपर्यंत संशोधन अखंडपणे चालू असते.

२) विशिष्ट घटकांचे अध्ययन (Study of Specific Unit):

व्यष्टी अध्ययनपद्धती एक विशिष्ट सामाजिक एककाचे संपूर्ण अध्ययन असून हे एकक मूर्त किंवा अमूर्त स्वरूपाचे असू शकते. गिडींग्ज यांच्या मते, या पद्धती अंतर्गत अध्ययन

केला जाणारा विषय व्यक्ती किंवा त्याच्या जीवनातील एखादी घटना, संपूर्ण राष्ट्र किंवा एखादे इतिहासातील विशेष कालखंड असू शकते.

व्यष्टी अध्ययनपद्धती

३) वर्तमान व भूतकाळाचे अध्ययन (Study of Present and Past):

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत वर्तमान व भूतकाळाचा समन्वय होत असतो. संशोधक एखाद्या एककाच्या संदर्भात भूतकाळातील तथ्य जाणून घेण्याबरोबरच त्याच्या वर्तमान स्थितीशी सहसंबंध जाणण्याचा प्रयत्न करतो.

४) कार्यकारण संबंधाचे अध्ययन (Cause Effect Relation Study):

या पद्धतीमध्ये एककाच्या विभिन्न परिस्थितीमध्ये असलेले कार्यकारण संबंधज्ञात केले जातात. व्यष्टी अध्ययनपद्धतीद्वारा व्यक्तिगत अध्ययन करून हे ज्ञात करण्याचा प्रयत्न केला जातो की एखाद्या विशिष्ट एककाच्या व्यवहारामागील प्रेरणा किंवा प्रोत्साहन देणारे कारण कोणते आहे. विभिन्न परिस्थितीमध्ये त्याची प्रतिक्रिया कशा प्रकारची आहे. त्यातील पारंपरिक संबंधात कोणते अंतर आहे. तसेच वर्तमान परिस्थितीत भूतकालीन परिस्थितीचा कोणत्या प्रकारचा प्रभाव आहे. या बाबींचे अध्ययन या पद्धतीत केले जाते.

५) समस्यांचे सखोल अध्ययन (Intensive Study):

व्यष्टी अध्ययनात समस्येच्या संबंधित एककाचे अधिक सखोल अध्ययन केले जाते. हे सखोल अध्ययन बराच काळपर्यंत करण्यात येते. कारण एककाचे भूतकालीन आणि त्याच्या उत्पत्तीपासून तर वर्तमान परिस्थितीपर्यंत अध्ययन करणे अनिवार्य असते. त्या एककाच्या संबंधात अतिशय सूक्ष्म आणि विस्तृत माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

६) व्यक्तिगत अध्ययन (Personal Study):

व्यष्टी अध्ययनात संशोधनकर्ता व्यक्ती, कुटुंब, संस्था, समूह किंवा इतर कोणत्याही एककाचे व्यक्तिगत स्तरावर संपूर्ण अध्ययन करण्यात येते.

७) एककाचे संपूर्ण अध्ययन (Holistic Study of Unit):

व्यष्टी अध्ययनात कोणत्याही एककाचे संपूर्ण अध्ययन केले जाते. यामध्ये एककाच्या विशिष्ट पैलू किंवा पैलूंना घेऊन सर्व गोष्टींचे अध्ययन करणे आवश्यक असते. त्या एककाच्या सामाजिक, मानसशास्त्रीय, आर्थिक, धार्मिक या सर्वच दृष्टिकोनांतून अध्ययन केले जाते. म्हणून गुड आणि हॅट यांनी नमूद केले आहे की, हे असे तंत्र आहे की यामध्ये कोणत्याही सामाजिक एककाचे एका समग्र्याच्या रूपात अध्ययन केले जाते.

८) गुणात्मक अध्ययन (Qualitative Study):

व्यष्टी अध्ययनात एककाचे गुणात्मक अध्ययन केले जाते. या अध्ययनात संख्यात्मक अध्ययन केले जात नाही. व्यष्टी अध्ययनपद्धतीत एककाचे गुणात्मक अध्ययन व

गुणात्मक तथ्यांचे संकलन केले जाते. या तथ्यांचे विश्लेषण सांख्यिकीय आधारावर केले जात नाही. या पद्धतीत वर्णनात्मक विश्लेषण प्रस्तुत केले जाते.

१) ऐतिहासिक अध्ययन (Historical Study):

व्यष्टी अध्ययनपद्धतीत एककाचे बराच काळपर्यंत अध्ययन केले जाते. ऐतिहासिक अध्ययनामुळे त्या-त्या एककाच्या वर्तमानांवर कोणता परिणाम झाला हे लक्षात येते.

सारान्ताकोस यांच्या स्पेशल रिसर्च ग्रंथात व्यष्टी अध्ययन पद्धतीची काही वैशिष्ट्ये नमूद केली आहेत.

- १) व्यष्टी अध्ययनपद्धतीत एककांच्या निवडण्यात आलेल्या पैलूंचा किंवा चलांचा अभ्यास न करता संपूर्ण एककाचाच समग्र अभ्यास केला जातो.
- २) संशोधनात कोणत्याही स्वरूपाची त्रुटी राहू नये यासाठी या पद्धती अंतर्गत तथ्य सामग्री संकलनासाठी वेगवेगळ्या तंत्रांचा वापर केला जातो.
- ३) उत्तरदात्याला केवळ आधार सामग्रीच्या स्वरूपात न बघता त्याला एक तज्ज्ञ व्यक्ती म्हणून बघितले जाते.
- ४) या पद्धती अंतर्गत प्रतिकात्मक बाबींचे अध्ययन केले जाते.

८.४ व्यष्टी अध्ययनाचे प्रकार

व्यष्टी अध्ययनपद्धतीचे दोन भागांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

१) व्यक्तीचे व्यष्टी अध्ययन (Case Study of Person):

व्यष्टी अध्ययनाच्या या प्रकारात व्यक्तीच्या जीवनाशी संबंधित सर्व घटनांचे अध्ययन केले जाते. हे अध्ययन करताना अनेक स्रोत वापरून माहिती प्राप्त केली जाते. ज्यात कुटुंब सदस्य, मित्र परिवार, शेजार गट, सहअध्यायी, व्यक्तीला ओळखणाऱ्या व्यक्ती, पत्रव्यवहार, दैनंदिनी, आत्मकथा, आठवणी, अनेक लिखित स्रोतांद्वारे माहिती प्राप्त केली जाते. अध्ययन (Case Study of Community) व्यष्टी अध्ययनाच्या दुसऱ्या प्रकारात एखाद्या समूह, संस्था, समुदायाचे सूक्ष्म, सखोल अध्ययन केले जाते. यामध्ये एखाद्या वर्ग, धर्म, जाती, सांस्कृतिक समूहाचे अध्ययन केले जाते. या प्रकारच्या अध्ययनातही व्यक्तिजीवनाच्या अध्ययनास साहाय्यभूत ठरणारी साधनेच माहिती मिळविण्याकरिता उपयोगात आणली जातात. व्यष्टी अध्ययन पद्धतीद्वारे समुदायाच्या एखाद्या एककाच्या संदर्भातील स्थितीचे विस्तृत स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त होते. या पद्धतीद्वारा अध्ययन करताना संशोधकांकडे अत्याधिक बुद्धिकौशल्य व अनुभवाची आवश्यकता भासते.

२) समुदायाचे व्यष्टी:

उपरोक्त प्रकाराबरोबरच इकेस्टेयीन यांनी व्यष्टी अध्ययनाचे पाच प्रकार नमूद केले आहेत. विचार चित्रण, व्यष्टी अध्ययन, अनुशासित तुलनात्मक व्यष्टी अध्ययन, स्वानुभविक व्यष्टी अध्ययन, सत्यपरीक्षण व्यष्टी अध्ययन, महत्त्वपूर्ण व्यष्टी अध्ययन.

रॉबर्ट बर्न्स यांनी 'इन्ट्रॉडक्शन टू रिसर्च मेथड' या ग्रंथात व्यष्टी अध्ययनाचे सहा प्रकार नमुद केले आहे.

व्यष्टी अध्ययनपद्धती

१) निरीक्षण व्यष्टी अध्ययन (Observation Case Study):

अशा स्वरूपाच्या अध्ययनात संशोधक सहभागी निरीक्षणाचा वापर करतो किंवा असहभागी निरीक्षणाचाही वापर करू शकतो. निरीक्षण तंत्राच्या आधारे एखादी विशिष्ट घटना, संघटना, नेता, विद्यार्थी इ. चे व्यष्टी अध्ययन केले जाते.

२) ऐतिहासिक व्यष्टी अध्ययन (Historical Case Study):

हे अध्ययन एखाद्या संघटनेचे किंवा व्यवस्थेच्या दीर्घकालीन वाटचालीचा मागोवा घेणारे असते. या व्यष्टी अध्ययन प्रकारात मुलाखततंत्र व दस्तऐवजांचा आधार घेऊन संशोधन पूर्णत्वास नेले जाते.

३) मौखिक इतिहास व्यष्टी अध्ययन (Oral History Case Study):

व्यष्टी अध्ययनाच्या या प्रकारात संशोधक एखाद्या व्यक्तीकडून तंत्राच्या माध्यमातून विस्ताराने माहिती एकत्रित करत असतो. उदा. एखाद्या गुन्हेगाराच्या गुन्हेगारी वृत्तीमागील कारणे त्याच्याकडून मुलाखतीच्या माध्यमातून जाणून घेतली जातात. या प्रकारची उपयोगिता उत्तरदात्यांच्या मदत व स्वभावावर पूर्णतः अवलंबून असते.

४) चिकित्सकीय व्यष्टी अध्ययन (Critical Case Study):

या व्यष्टी अध्ययन प्रकारात व्यक्तीला पूर्णतः जाणून घेण्याच्या उद्देशाने अध्ययन केले जाते. यासाठी मुलाखत, निरीक्षण नोंदी, दस्तऐवज इ. चा वापर केला जातो. उदा. तुरुंगामधील एखादा कैदी, सुधारगृहातील एक बालगुन्हेगार इत्यादी.

५) घटनांचे व्यष्टी अध्ययन (Case Study of Phenomena):

या व्यष्टी अध्ययन प्रकारात विशिष्ट घटनांचे अध्ययन केले जाते व यासाठी घटनांशी संबंधित असलेल्या व्यक्तींकडून माहिती मिळवली जाते. उदा. इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर शिखांविरुद्ध सांप्रदायिक दंगली कशा सुरू झाल्या, याकरिता शिखांविरुद्ध कोणत्या व्यक्ती एकत्रित आल्या, कोणत्या प्रकारे पोलिसांनी दंगलीत भूमिका घेतली, विशिष्ट नेत्यांनी पोलिसांवर कसा दबाव टाकला, सर्वसामान्य जनता व प्रसार माध्यमांची प्रतिक्रिया कशी होती अशा सर्व विचारांना सोबत घेऊन संशोधक घटनेचे सखोल अध्ययन करेल व त्यातून ही घटना समजून घेईल.

६) बहुप्रयोग व्यष्टी अध्ययन (Poly-Experimental Study):

या अध्ययन प्रकारात व्यष्टी अध्ययनाची पुनरावृत्ती करून विश्लेषण केले जाते व या आधारे निष्कर्षपर्यंत पोहचण्याचा संशोधक प्रयत्न करतो. या बहुप्रयोग व्यष्टी अध्ययनामुळे काटेकोर स्वरूपाचे निष्कर्ष हाती येऊ शकतात.

८.५ व्यष्टी अध्ययनाचे महत्त्व

व्यष्टी अध्ययनाद्वारा संशोधन समस्येचे अत्यंत सूक्ष्म व गहन अध्ययन केले जात असल्यामुळे सामाजिक संशोधनात व्यावहारिक पातळीवर ही पद्धती अत्यंत उपयुक्त ठरते. मानसशास्त्रीय अभ्यासात तर व्यष्टी अध्ययनपद्धती अधिक उपयुक्त ठरते. मानसशास्त्रज्ञांच्या मते बहुतांशी आजार मानसिक स्वरूपाचे असतात. त्यामुळे व्यष्टी अध्ययनाद्वारा अशा रोगांचा उपचार करता येणे शक्य होते. या संदर्भात व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे महत्त्व खालीलप्रमाणे लक्षात घेता येऊ शकेल.

१) एककाचे सखोल अध्ययन (Intensive Study of Case):

व्यष्टी अध्ययनाद्वारा संशोधनास घेतलेल्या एककाचे अत्यंत सूक्ष्म गहन अध्ययन केले जाते. एककाच्या विशिष्ट पैलूंचेच अध्ययन न करता एककाच्या सर्वच पैलूंचे समग्र अध्ययन केले जाते. त्यामुळेच बर्जेसने व्यष्टी अध्ययनाला सामाजिक सूक्ष्मदर्शक असे संबोधले आहे.

२) महत्त्वपूर्ण गृहीतकृत्याचा स्रोत (Source of Important Hypothesis): व्यष्टी अध्ययनपद्धतीमुळे उपयुक्त स्वरूपाच्या गृहीतकृत्य निर्मितीला साहाय्यता मिळू शकते. कारण संशोधक संशोधन एककाचे सूक्ष्मतम स्वरूपाचे अध्ययन या पद्धतीद्वारा पूर्ण करू शकल्यामुळे अत्यंत महत्त्वपूर्ण तथ्य संशोधकाच्या हाती येऊन त्याद्वारा उपयुक्त गृहीतकृत्याची निर्मिती संशोधकाला करता येऊ शकते व कालांतराने हेच गृहीतकृत्य संशोधकाला दिशा-निर्देशन करू शकते.

३) वर्गीकृत नमुना निवडीस सहाय्यक (Helpful in Finding Classified Sample):

व्यष्टी अध्ययन विभिन्न एककांना विभिन्न समूहामध्ये वर्गीकृत करण्यामध्ये सहाय्यभूत ठरते. अनेक सामाजिक अध्ययनात कोणत्याही एका नमुन्याद्वारा सर्व प्रकारची माहिती प्राप्त केली जाऊ शकत नाही. तेव्हा समग्र अध्ययनाकरिता साधारणतः दोन किंवा तीन स्तरांवर वेगवेगळा नमुना निवडणे आवश्यक ठरते. अशा वेळेस व्यष्टी अध्ययनाद्वारा हे ज्ञात केले जाते की अध्ययनाशी संबंधित वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांचे प्रतिनिधित्व करणारा नमुना कसा प्राप्त करता येईल. कारण नमुना जितका अधिक प्रतिनिधित्व करेल तितक्या जास्त प्रमाणात संशोधन वैज्ञानिक बनते.

४) महत्त्वपूर्ण माहिती साधने विकसित करण्यास सहाय्य (Helpful in Important Study Tools):

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत अत्यंत महत्त्वपूर्ण माहिती साहाय्यभूत ठरते. यामध्ये प्रश्नावली, अनुसूची व मुलाखती ही साधने असू शकतात. व्यष्टी अध्ययनाद्वारा जेव्हा

संशोधक अनेक महत्त्वपूर्ण तथ्य माहीत करून घेतो व या आधारावर संशोधक हे निश्चित करतो की प्रश्नावलीत कोणते प्रश्न समाविष्ट करावेत किंवा कोणत्या प्रश्नांना प्रश्नावलीतून काढून टाकावे.

गुड व हॅट यांनी प्रश्नावली व अनुसूचीला अंतिम रूप देण्याकरिता व्यष्टी अध्ययन पद्धती महत्त्वाची ठरते असे स्पष्ट केले आहे.

५) संशोधकाच्या ज्ञानात वाढ (Development of Knowledge in the Researcher):

ब्लूमर यांच्या मते, 'व्यष्टी अध्ययन पद्धतीद्वारा जेव्हा एखाद्या सामाजिक एककाशी संबंधित संशोधनकर्त्याच्या ज्ञानात केवळ वृद्धीच होत नाही तर त्यांची संशोधनाप्रती असलेली रुचीही वाढत जाते.' व्यष्टी अध्ययनपद्धतीद्वारा जेव्हा संशोधक एककाच्या बरोबर अत्यंत निकटवर्तीय संबंध साधतो तेव्हा संशोधकामध्ये अध्ययनासंबंधी विभिन्न अशा पैलूंचे विश्लेषण करण्याची अंतर्दृष्टी प्राप्त होते.

६) अभिवृत्तीच्या अध्ययनास साहाय्यक (Helpful in the Study of Attitudes):

संशोधक जोपर्यंत अध्ययन एककाच्या संबंधित व्यक्तीच्या मनोवृत्तीचे तसेच विशेष परिस्थितीत त्यांची वर्तन प्रतिक्रिया समजून घेत नाही तोपर्यंत कोणतेही अध्ययन वैज्ञानिक बनू शकत नाही. अभिवृत्तीद्वारा संबंधित गुणात्मक वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करण्याकरिता व्यष्टी अध्ययनपद्धती अत्यंत उपयुक्त आहे. या पद्धतीद्वारा वैयक्तिक अभिवृत्तींना परिस्थितीनुरूप समजून घेणे सोपे जाते. त्यामुळे कोणताही तुलनात्मक निष्कर्ष काढण्याकरिता व्यष्टी अध्ययनपद्धतीकडे सर्वोत्तम पद्धती म्हणून बघितले जाते.

७) मानसशास्त्र अध्ययनात साहाय्यक (Helpful in Psychological Studies)

मानसशास्त्रीय अध्ययनात व्यष्टी अध्ययनपद्धती अत्यंत उपयुक्त ठरते. कारण व्यक्तीच्या बहुतांशी क्रिया व व्यवहार त्याच्या मानसिक अवस्थेचेच परिणाम असतात. ही मानसिक अवस्था केवळ प्राथमिक किंवा दुय्यम साधनाद्वारे अध्ययन करता येऊ शकत नाही. मानसिक प्रक्रिया ज्या परिस्थितीचे परिणाम असतात त्यांना केवळ व्यष्टी अध्ययनाद्वारा समजून घेता येऊ शकतात. यामुळेच मानसोपचार तज्ज्ञ व्यक्तीच्या मानसिक अवस्थेची चिकित्सा किंवा अध्ययन करण्याकरिता व्यष्टी अध्ययनपद्धतीचा अधिकाधिक उपयोग करतात.

८) दीर्घ प्रक्रियांचे ज्ञान प्राप्त करण्यास साहाय्यक (Helpful in the Knowledge of Long Process):

अनेक सामाजिक घटना दीर्घ प्रक्रियारूपी असतात. कोणताही संशोधक अशा घटनांना प्रारंभीपासून ते शेवटपर्यंत पाहण्याची प्रतीक्षा करू शकत नाही. व्यष्टी अध्ययनाद्वारा संशोधक अध्ययन एककाच्या भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळासंबंधित माहिती जाणून घेऊन त्या माहितीत समन्वय साधून त्याद्वारा निष्कर्ष काढण्यात यशस्वी होऊ शकतो.

८.६ व्यष्टी अध्ययनाच्या मर्यादा किंवा दोष

(Limitations or Demerits of Case Study Method) सामाजिक संशोधनात व्यष्टी अध्ययनाचे विशेष महत्त्व आहे. परंतु त्याचबरोबर या पद्धतीच्या काही मर्यादा आहेत. व्यष्टी अध्ययनाच्या मर्यादा या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) संशोधनकर्त्याचा पक्षपात (Partiality of Researcher):

संशोधनकर्ता हा बऱ्याच दीर्घ कालावधीपर्यंत सूक्ष्म व सखोल अध्ययन करीत असतो. त्यामुळे त्याचा त्या व्यक्तीशी अतिशय घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित होतो. संशोधनकर्त्याला त्या व्यक्तीविषयी आपुलकी, स्नेह वाटतो. त्यामुळे संशोधनकर्ता नकळत पक्षपात करण्याची शक्यता असते.

२) केवळ काही एककांच्या आधारावर निष्कर्ष (Conclusion Only on Few Units):

व्यष्टी अध्ययनपद्धतीत काही विशिष्ट एककांचे सूक्ष्म अध्ययन करून त्या आधारावर निष्कर्ष काढले जातात. म्हणून काही एककांवरून काढलेले निष्कर्ष सर्व एककांसाठी लागू करणे योग्य नाही.

३) अशास्त्रीय पद्धत (Non-scientific Method):

व्यष्टी अध्ययनपद्धती ही अशास्त्रीय पद्धत आहे अशी टीका केली जाते. कारण एककांची निवड आणि माहिती संकलनावर कुणाचेही नियंत्रण नसते. त्याचप्रमाणे शास्त्रीय आणि संघटित पद्धतीचे साहाय्य घेतले जात नाही. म्हणून ही पद्धत अशास्त्रीय पद्धत मानली जाते.

४) अधिक अशुद्धता (Most Impurity):

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत दैनंदिनी, पत्रे, जीवनइतिहास इत्यादीचा माहिती मिळविण्यासाठी उपयोग केला जातो. परंतु हे सर्व रेकॉर्ड आणि प्रलेख हे खरे असतातच असे नाही. ही वास्तविकता असून देखील या पद्धतीत या सर्व सामग्रीवर विशेष भर दिला जातो. त्यामुळे अध्ययनात अनेक दोष राहण्याची शक्यता असते.

५) परीक्षण करणे शक्य नसलेली तथ्ये (Not Evolutionary Facts):

व्यष्टी अध्ययनात संशोधनकर्ता ज्या तथ्यांचे संकलन करतो त्याचे परीक्षण करणे शक्य नसते. एका व्यक्तीच्या जीवनासंबंधित जी काही माहिती संकलित केली जाते त्या माहितीचे सत्यापन किंवा परीक्षण करणे अशक्य असते. त्यामुळे या अध्ययनातील निष्कर्ष देखील चुकीचे असू शकतात.

६) नमुना निवड पद्धतीचा अभाव (Lack of Sample Method):

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत नमुना निवड पद्धतीचा अभाव असून त्यात प्रातिनिधिक एककाचे अध्ययन होत नाही. संशोधनकर्ता आपल्या मतानुसार काही एककांची निवड करून अध्ययन करतो. म्हणून हे निष्कर्ष प्रातिनिधिक स्वरूपाचे राहू शकत नाहीत.

७) दोषपूर्ण जीवनेतिहास (Defective Life History):

व्यष्टी अध्ययनात व्यक्ती इतिहासाचे विशेष महत्त्व असते. जीवनेतिहास हा खरा आहे हे तपासणे कठीण असते. त्या व्यक्तीशी संशोधनकर्त्याचा निकटचा संबंध येत असल्यामुळे त्या व्यक्तीविषयी आदर व प्रेम वाटण्याची शक्यता असते.

८) अधिक वेळ आणि अधिक खर्च (Most Time and Most Expensive):

व्यष्टी अध्ययन हे दीर्घकाळपर्यंत सुरू राहते. या अध्ययनास कमीत-कमी तीन वर्षे लागतात. त्याकरिता बराच पैसा लागतो. अध्ययनास दीर्घकाळ लागत असल्यामुळे अनेकदा अध्ययन कार्य अपूर्ण राहण्याचीदेखील शक्यता असते.

८.७ व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे तथ्य संकलनाचे तंत्र व स्रोत

(Tools and Techniques of Case Study Method) - संशोधन विषयाच्या संदर्भात जास्तीत जास्त माहिती संकलनाचे माध्यम म्हणून व्यष्टी अध्ययनपद्धतीकडे पाहिले जाते. व्यष्टी अध्ययनांतर्गत तथ्य संकलनाकरिता अनेक तंत्र व स्रोतांचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे व्यष्टी अध्ययनाद्वारा जास्तीतजास्त माहिती संकलित केली जाते.

१) रोजनिशी:

रोजनिशीच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनासंबंधीची माहिती प्राप्त होऊ शकते ज्याद्वारा त्याच्या भावभावना समजून घेता येतात. त्याच्या जीवनात मिळालेले यश-अपयश, गुप्त स्वरूपाच्या बाबी केवळ रोजनिशीमधूनच समजू शकत असल्याने व्यष्टी अध्ययनात रोजनिशीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. २८६ / प्रगत सामाजिक संशोधन पद्धती व सांख्यिकी

२) पत्रव्यवहार:

पत्राद्वारा व्यक्ती आपल्या भावभावनांचे विचारांचे आदान-प्रदान करत असते. ज्याद्वारा व्यक्तीच्या मानसशास्त्रीय अवस्थांचे अध्ययन करणे शक्य होऊ शकते. या पत्र व्यवहारातूनच व्यक्तीचे इतर व्यक्तीशी असलेला संबंध सामाजिक जीवनासंबंधीचा दृष्टिकोन त्याचे वैयक्तिक अनुभव इ. चे ज्ञान संशोधकाला होऊ शकते.

३) प्रकाशित-अप्रकाशित कागदपत्रे:

व्यष्टी अध्ययनात प्रकाशित व अप्रकाशित कागदपत्रांनाही विशेष महत्त्व आहे हे कागदपत्र आणि मासिके तसेच अप्रकाशित स्वरूपाच्या नोंदीतूनही प्राप्त केले जाते. या कागदपत्रांच्या माध्यमातून समाजजीवनातील किंवा व्यक्तिजीवनातील विविध घटना व अनुभवांना जाणून घेता येते.

४) जीवनेतिहास:

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत जीवनेतिहास अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. कारण या साधनाद्वारे व्यक्ती व समाजजीवनाचे संपूर्ण चित्र संशोधकाच्या नजरेसमोर येऊ शकते. जीवनेतिहासात व्यक्तीच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीची माहिती होऊन कुटुंबांतर्गत घडलेल्या महत्त्वपूर्ण घटनाद्वारा व्यक्तीचे जीवन कसे प्रभावीत किंवा परिवर्तित झाले व व्यक्तिमत्त्व विकासात कसे सहाय्यभूत झाले याचे ज्ञान प्राप्त होते. वेगवेगळ्या परिस्थितीत व्यक्तीच्या वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया असतात. जीवनेतिहासात या प्रतिक्रियांचेही विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. व्यक्ती कधी-कधी काही व्यक्तीच्या संपर्कात आल्यामुळे त्याच्या जीवनाला कलाटणी मिळत असते. त्यामुळे अशा व्यक्तीची भूमिकाही लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. भविष्याप्रती व्यक्तीचा दृष्टिकोन विचार भावना महत्त्वाच्या ठरतात. म्हणजेच जीवनेतिहासात व्यक्तिजीवनाच्या सर्व घटना व पैलूंवर प्रकाश टाकले जात असल्याने तसेच सामाजिक व्यवहाराच्यासंबंधात सामान्य नियमांचे निर्माण केले जाते. जीवनेतिहास दोन स्वरूपात असतो. १) व्यक्ती स्वतः आपला जीवनेतिहास लिहितो ज्याला आत्मकथा म्हटले जाते तर २) कधी-कधी दुसरी व्यक्ती जीवनेतिहास लिहिते त्यास जीवन-चरित्र म्हटले जाते.

५) इतर संकलित सामग्री:

शासकीय व अशासकीय संस्थांद्वारा संकलित सामग्रीद्वारेही माहिती संकलित केली जाते. ज्यात शासकीय कार्यालयाची कागदपत्रे, व्यक्तीची वंशावळ, शाळा, पोलिस यंत्रणा, न्यायालय, तुरुंग इ. कागदपत्रे, व्यक्तीच्या आवडीची पुस्तके, फोटो, अल्बम, जनगणनेची कागदपत्रे इ. द्वाराही माहिती प्राप्त केली जाते.

उपरोक्त स्रोतांबरोबरच प्राथमिक स्रोताच्या माध्यमातूनही माहिती संकलित केली जाते. संशोधक एककाच्या संबंधित अनेक तथ्यांचे संकलन प्राथमिक स्रोताचा वापर करून करतो. याकरिता व्यक्तिगत पातळीवर निरीक्षण तसेच मुलाखतीच्या माध्यमातून माहिती प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या साधनांद्वारा प्राप्त केलेली माहिती अधिक विश्वसनीय स्वरूपाची आहे.

८.८ सारांश

एकक अभ्यास किंवा व्यष्टी अध्ययनपद्धती ही गुणात्मक स्वरूपाची अध्ययनपद्धती असून आधुनिक समाजशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार ही पद्धती संख्यात्मक पद्धतीच्या तुलनेत उपयुक्ततेच्या स्तरांवर थोडीही उपयुक्त ठरत नाही. संशोधनाचे सर्वोत्तम साधन

म्हणूनमानव अभ्यासक या तंत्रास मानतात. पी. व्ही. यंग यांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, 'सांख्यिकीय तसेच व्यष्टी अध्ययनपद्धती एक दुसऱ्याला पूरक आहेत. कारण यातील प्रत्येक तंत्र एकाच सामाजिक स्थितीकडे विभिन्न दृष्टिकोनातून पाहतात.' असे असले तरी दोन्हीचे कार्य सामाजिक कारकावर भिन्न भिन्न रूपातून भर देणे हे आहे. जे समाजशास्त्रज्ञ व्यष्टी अध्ययनपद्धतीला सांख्यिकीय पद्धतीपेक्षा भिन्न मानतात, त्यांच्या मते, व्यक्ती अध्ययनपद्धती ही केवळ एक गुणात्मक पद्धती असून सांख्यिकीय पद्धतीद्वारा घटनांचे परिणामात्मक अध्ययन केले जाऊ शकते. सामाजिक घटनांचे स्वरूप इतके जटिल आणि वैविध्यपूर्ण आहे की प्रत्येक अध्ययनपद्धतीत विशिष्ट प्रकारच्या घटनांचे अध्ययन करण्याकरिता उपयुक्त ठरते. त्यामुळेच सर्व अध्ययनपद्धती एक-दुसऱ्यांना पूरक ठरतात. अमज मन समजून घेण्यासाठी हि अध्ययन पद्धती मोलाचे योगदान देते.

८.९ प्रश्न

१. व्यष्टी अध्ययन पद्धती तंत्र स्पष्ट करा.
२. व्यष्टी अध्ययन तंत्राचे फायदे व दोष सांगा
३. व्यष्टी अध्ययन तंत्र एक गुणात्मक संशोधन तंत्र म्हणून स्पष्ट करा.

८.१० संदर्भ

- Franklin, C., & Ballan, M. (2001). Reliability and validity in qualitative research. The handbook of social work research methods, 4(273-292).
- Golafshani, N. (2003). Understanding reliability and validity in qualitative research. The qualitative report, 8(4), 597-607.
- Kirk, J., Miller, M. L., & Miller, M. L. (1986). Reliability and validity in qualitative research. Sage.
- Long, T., & Johnson, M. (2000). Rigour, reliability and validity in qualitative research. Clinical effectiveness in nursing, 4(1), 30-37.
- Noble H, Smith J. Issues of validity and reliability in qualitative research Evidence-Based Nursing 2015;18:34-35.
- डॉ. खैरनार दिलीप , प्रगत सामाजिक संशोधन पद्धती व सांख्यिकी

स्त्रीवादी दृष्टीकोन

घटक रचना:

९.० उद्दिष्टे

९.१ परिचय

९.२ गुणात्मक संशोधनामध्ये स्त्रीवादी दृष्टीकोन म्हणजे काय?

९.३ स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधनाचे महत्त्व

९.४ सारांश

९.५ प्रश्न

९.६ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

१. स्त्रीवादी संशोधनाची गरज समजून घेणे.

२. विद्यार्थ्यांना स्त्रीवादी संशोधनाचे चिकीत्सक आकलन करून देणे.

९.१ प्रस्तावना

स्त्रीवाद सत्तेच्या पुनर्वितरणासाठीच्या जगभरातील चळवळीशी संबंधित आहे. स्त्रीवाद म्हणजे अ) जगभरातील स्त्रियांना कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या दडपशाही किंवा शोषणाचा सामना करावा लागतो असा विश्वास ब) शोषण कशामुळे होते व ते कसे टिकवून ठेवले जाते हे उघड करण्याची आणि समजून घेण्याची वचनबद्धता आणि क) दडपशाही, लिंग, वर्ग, वंश किंवा संस्कृती यावर आधारित सर्व प्रकारच्या शोषणाचा अंत करण्यासाठी दैनंदिन जीवनात वैयक्तिक आणि सामूहिकपणे कृती करण्याची वचनबद्धता.

युनायटेड स्टेट्समधील स्त्रीवादी सिद्धांत आणि सक्रियता यांचे मानक इतिहासलेखन तीन लाटांमध्ये विभागले आहे. स्त्रीवादाची पहिली लाट (१९३०-१९२०) प्रामुख्याने स्त्रियांच्या मताधिकारावर आणि सार्वजनिक जागांवर कायदेशीररित्या अस्तित्वात असलेल्या स्त्रियांच्या हक्कांवर केंद्रित होती. दुसऱ्या लाटेने (१९६०-१९८०) पहिल्या लाटे दरम्यान जिंकलेले काही अधिकार वाढवण्याचे काम केले. या काळातील कार्यकर्त्यांनी महिला कर्मचाऱ्यांमध्ये श्रमशक्तीमध्ये प्रवेश करण्याचे अधिकार, लैंगिक छळ, शैक्षणिक समानता आणि गर्भपाताचे अधिकार यावर लक्ष केंद्रित केले. तिसरी लाट (१९९० ते आतापर्यंत) ही सहसा अंतर्विभागीय लाट म्हणून ओळखली जाते, कारण

काही स्त्रीवादी गटांनी किम्बर्ले क्रेनशॉच्या अंतर्विभागीयतेच्या संकल्पनेचा (१९९१) उपयोग करून हे समजण्यास सुरुवात केली की, हेशोषणलिंग, वंश, वर्ग, वय, क्षमताया सारख्या अनेक श्रेणींद्वारे चालते आणि त्या परस्परविरोधी शोषणामुळे विविध प्रत्यक्ष अनुभव येतात.

चिकीत्सक संशोधन अनेकदा स्त्रीवादी सिद्धांतातून काढले जाते. चिकीत्सक स्त्रीवादी संशोधन लिंगभावाच्या बाबतीत सत्ता आणि शोषणाच्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करते. महिलांच्या अनुभवाचे राजकीयीकरण हे चिकीत्सक स्त्रीवादी संशोधनात केंद्रस्थानी असते. स्त्रीवादी संशोधन हे नैसर्गिक सामाजिक वातावरणातील स्त्रियांच्या अनुभवांवर लक्ष केंद्रित करते, ज्याचा उद्देश 'स्त्रियांना दृश्यमान बनवणे, त्यांची चेतना वाढवणे आणि त्यांना सशक्त करणे' हा आहे. स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा अवलंब केल्याने संशोधकांच्या प्रश्नांवर परिणाम होतो. ते त्यांच्या डे माहितीबद्दल कसे विचार करतात, हे विचारले जाते;परंतु माहितीचे व्यवस्थापन किंवा विश्लेषण कसे केले जाते यावर त्याचा सहसा प्रभाव पडत नाही.

संशोधनावर स्त्रीवादी प्रभावांचा जगाविषयीची आपली समज वाढवण्यात निःसंशयपणे योगदान आहे. संशोधनासाठीचे हे दृष्टिकोन म्हणजे सकारात्मकता आणि पारंपारिक संशोधन धोरणांच्या विरोधातील प्रतिक्रिया होती, ज्यांना पुरुषप्रधान आणि स्त्रियांवर अत्याचार करणारे मानले जात होते. स्त्रीवादी संशोधकांनी संशोधन प्रयत्नांवर लक्ष केंद्रित केले जे सत्ता आणि शोषणाचे मुद्दे उपस्थित करतील. महिलांना सक्षम करण्यासाठी नवीन ज्ञान आणि समज निर्माण करणे हा यामागचा उद्देश होता.

९.२ गुणात्मक संशोधनामध्ये स्त्रीवादी दृष्टिकोन काय आहे?

स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन, हे असे समजण्यापासून सुरू होते की सर्व ज्ञान लोकांच्या शरीरात आणि व्यक्तिमत्त्वांमध्ये विशेषतः स्त्रिया आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या उपेक्षित गटांमध्ये स्थित आहे. स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन हे गुणात्मक पद्धतींच्या श्रेणीमध्ये पसरलेले आहे, परंतु मानवशास्त्रातील स्त्रीवादी संशोधन हे उत्तर आधुनिक वळणातून बरेच प्रारंभिक स्वरूपात उदयास आले, जो वांशिक संशोधनाच्या लिंगनिरपेक्ष परिणामांकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या पुरुष मानवशास्त्रज्ञांना दिलेला प्रतिसाद होता.

असे असले तरी केवळ संशोधनाने लिंगभाव तपासले म्हणजे ती स्त्रीवादी आहे असे नाही. विश्लेषणाची श्रेणी म्हणून फक्त लिंगभाव वापरण्याचा अर्थ असा नाही की, संशोधन प्रकल्पाची माहिती स्त्रीवादी सिद्धांत, नैतिकता किंवा पद्धतींद्वारे दिली जाते;परंतु संशोधकांसाठी हा एक प्रारंभबिंदू असतो. जे संशोधक ज्याप्रकारे लिंगभाव संरचनेच्या गुणातागुंतींच्या मार्गांमध्ये आणि ते सामाजिक संशोधनामध्ये वापरण्याच्या मार्गांमध्ये स्वारस्य दाखवतात.

स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधनाची माहिती देणारे बरेचसे सैद्धांतिक कार्य आज दुसऱ्या लाटेच्या स्त्रीवादी विचार प्रवाहाच्या बाहेर उद्धवले आहे. भूमिदृष्टी ज्ञानशास्त्र असे मानते की, जे ज्ञान एखाद्याच्या विशिष्ट सामाजिक स्थानावरून किंवा स्थितीवरून येते, ते

व्यक्तिनिष्ठ असते आणि पुढे ते वर्चस्ववादी रुढीपासून असते जेथे शोषण अधिक स्पष्ट दिसते. ज्ञानाच्या पुरुष केंद्री आणि प्रबोधन सिद्धांतांसमोर हे एक मोठे आव्हान होते कारण हा भूमी दृष्टिकोन सिद्धांत असे मान्य करतो की, जगाची कोणतीही वैश्विक अशी समज नाही. हा सिद्धांत दुसऱ्या लाटेतील जे-जे खाजगी ते-ते राजकीय या स्त्रीवादी घोषणेला संरेखित करतो आणि शरीरातून निर्माण होणाऱ्या ज्ञानाच्या दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करतो.

क्रेन शॉ (१९९१) आणि कॉलिन्स (२०००) यांनी भूमी दृष्टिकोन सिद्धांताला आव्हान दिले आणि त्या सिद्धांताला ज्ञानाच्या वैयक्तिक आकलना पलीकडील शोषणाच्या गट-आधारित सिद्धांतापर्यंत विस्तृत केले. त्यांच्या आणि इतर कृष्णवर्णीय आणि स्त्रीवादी स्त्रियांच्या कार्याने स्त्रीवादी विद्वान आणि संशोधकांसाठी संभाव्यतेच्या अनेक जागा खुल्या केल्या, कारण त्यांनी वर्चस्ववादी स्त्रीवादी विचारांना आव्हान दिले. त्यांनी स्त्रीवाद्यांना एका साध्या लिंगभाव आधारित शोषणाच्या सपाटीकरणाऐवजी अत्याचाराच्या सर्व पैलूंकडे लक्ष देण्याचा सल्ला दिला.

स्त्रीवादी संशोधन हेखालील तीन मूलभूत तत्वांचे पालन करते:

१. महिलांचे अनुभव त्याच्या तपासणीच्या केंद्रस्थानी ठेवणे.
२. संशोधनात संशोधक शोधणे.
३. लिंगभाव संबंधांचे स्थित्यंतर

अशा प्रकारे स्त्रीवादी संशोधन केंद्रे स्त्रियांच्या विविध परिस्थितींमध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात आणि त्या परिस्थितींना आकार देणाऱ्या विविध संस्था आणि संरचनांचे परीक्षण करतात. तसेच परिवर्तनात्मक संशोधन आयोजित करण्याच्या उद्देशाने, स्त्रीवादी संशोधन पद्धती संशोधक आणि संशोधनातील सहभागी यांच्यात गैर-श्रेणीबद्ध आणि सहभागी संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.

तुमची प्रगती तपासा:

१. स्त्रीवादी पद्धतीशास्त्र म्हणजे काय?

९.३ स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधनाचे महत्त्व

स्त्रीवादी संशोधन पद्धती विद्यमान मुख्य प्रवाहातील ज्ञानाला आव्हान देते आणि त्याद्वारे ज्ञानशास्त्रीय क्रांतीचे प्रतिनिधित्व करते जी शोषणाच्या संरचनांचे परिवर्तन करण्यास सांगते. स्त्रीवादी संशोधन नमुना फुकोच्या भाषेत, ज्ञान ही शक्ती आहे या मान्यतेवर आधारित आहे. विद्यमान मुख्य प्रवाहातील ज्ञान आणि स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून निर्माण होणाऱ्या नवीन ज्ञानाचे दावे करण्याची ताकद असल्याचा दावा करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

स्त्रीवादी संशोधन सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देते आणि स्त्रियांच्या जीवनात सामाजिक बदल सुरू करण्यासाठी कार्य करते. स्त्रीवादी संशोधन व्यवहार संशोधक आणि संशोधन यांच्यातील सत्ता आणि अधिकाराच्या मुद्द्यांवर भर देते, संपूर्ण संशोधन प्रक्रियेमध्ये विमर्षात्माकेच्याव्यवहाराद्वारे या घटकांच्या प्रभावाची भरपाई करते. स्त्रीवादी संशोधन नवीन ज्ञान, आव्हानात्मक विश्वास आणि प्रथा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते जे मानवी क्षमता मर्यादित करतात व त्याचे अन्वेषण करतात. महिला आणि इतर उपेक्षित गटांचे जीवन आणि असमानता कमी करण्यासाठी सामाजिक चिकित्सा आणि कृती सुलभ करते. पुढे या गुणात्मक, संख्यात्मक किंवा मिश्र पद्धती असू शकतात ज्याविविध सिद्धांत आणि धोरणे वापरू शकतात आणि विविध विषयांना संबोधित करू शकतात. गुणात्मक चौकशी हा एक सामान्य दृष्टिकोन आहे जो स्त्रीवादी उपेक्षित गटांच्या जिवंत अनुभवांचा आणि मानवी क्षमता मर्यादित करणाऱ्या शक्तींचा अभ्यास करण्यासाठी वापरतात.

दुसऱ्या शब्दांत, स्त्रीवादी संशोधनाला मार्गदर्शन करणाऱ्या सामान्य तत्वांमध्ये चिकित्सेची प्रेरना संशोधनातील वस्तुनिष्ठतेच्या दाव्यांसाठी एक आव्हान, सामाजिक जीवन आणि विचार आयोजित करणारी शक्ती म्हणून लिंगभेदाची जाणीव, नैतिक आणि न्याय्य संशोधन पद्धती आणि वैयक्तिक, संस्थात्मक, सैद्धांतिक आणि सामाजिक परिवर्तनावर केंद्रित केलेले कृती अभिमुखता इ. तत्वांचा समावेश होतो.

तुमची प्रगती तपासा:

१. स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे महत्त्व काय आहे?

९.४ सारांश

संशोधनाच्या निर्णयावर स्त्रीवादी प्रभाव किंवा स्त्रीवादी सिद्धांतांचा संशोधनाच्या आचरणावर कसा प्रभाव पडू शकतो याबद्दल पद्धतशीर साहित्यात फारच कमी लिहिले गेले असले तरी, गुणात्मक संशोधनामध्ये ही एक आशादायक पद्धतीशास्त्र उरले आहे. स्त्रीवादी प्रकल्पांना चालना देणारे प्रश्न बहुधा स्त्रियांच्या जीवनातील अनुभवांमधून उद्भवतात, जसे की बाळंतपण किंवा लैंगिक छळ, लिंगभावाच्या दृष्टिकोनातून सामान्य गृहीतके आणि व्यवहारांचा आढावा घेण्यापासून आणि इतिहास आणि संशोधनामध्ये अदृश्य असलेल्या विविध गटांच्या दृष्टिकोनांचा विचार करण्यापर्यंत सर्वांचा समावेश होतो. ज्याप्रमाणे स्त्रीवादलैंगिक समानतेच्या शोधात असतो त्यामध्ये विविध गट, श्रद्धा आणि व्यवहार यांचा समावेश असतो, त्याचप्रमाणे स्त्रीवादी संशोधनामध्ये विविध संशोधक, विश्वास आणि व्यवहार यांचा समावेश होतो.

९.५ प्रश्न

- १) कोणत्या प्रकारचे प्रश्न स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून उद्भवू शकतात?
- २) स्त्रीवादी दृष्टिकोन महत्त्वाचा का आहे?
- ३) स्त्रीवादाचा इतिहास शोधा.

1. Freeman, E. Feminist Theory and Its Use in Qualitative Research in Education. *Oxford Research Encyclopedia of Education*.
2. Gelling, L. (2013). A feminist approach to research. *Nurse Researcher*, 21(1), 6.
3. Maguire, P. (1987). Doing participatory research: A feminist approach.

munotes.in

मुलाखत: असंरचित, अर्ध-संरचित, सखोल मुलाखती

घटक रचना:

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ परिचय
- १०.२ मुलाखतीचा अर्थ
- १०.३ गुणात्मक मुलाखतीचे विविध प्रकार
 - १०.३.१ संरचित मुलाखती
 - १०.३.२ असंरचित मुलाखती
 - १०.३.३ अर्ध-संरचित मुलाखती
 - १०.३.४ सखोल मुलाखती.
- १०.४ गुणात्मक मुलाखती घेण्याच्या पायऱ्या
- १०.५ मुलाखतीचे फायदे आणि तोटे.
- १०.६ सारांश
- १०.७ प्रश्न
- १०.८ संदर्भ आणि पुढील वाचन

१०.० उद्दिष्टे

१. मुलाखत घेताना करण्याच्या विविध प्रक्रियेबद्दल जाणून घेणे.
२. मुलाखतीच्या विविध पद्धती समजून घेणे .
३. स्वतंत्र मुलाखत घेण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये प्राप्त करणे.

१०.१ परिचय

तुमच्या पदवी/पदव्युत्तर शिक्षणानंतर तुम्ही नोकरीसाठी अर्ज करत असाल तर नोकरीसाठी निवड होण्यासाठी पहिली गोष्ट म्हणजे मुलाखतीची फेरी पूर्ण करणे. दुसऱ्या शब्दांत, कल्पना करा की तुम्ही नोकरी शोधणारे असाल आणि मुलाखत घेणारा दुसरा

कोणीतरी असू शकतो. प्रक्रिया 10 ते 15 मिनिटे देखील टिकू शकते. तर, वास्तविक जीवनातील परिस्थितीच्या दृष्टीने मुलाखतीचे हे उदाहरण आहे. तथापि, या प्रकरणात आम्ही मुलाखतीचा अर्थ आणि संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून, विशेषतः माहिती संकलनाचे एक साधन म्हणून मुलाखतीच्या विविध प्रक्रियेबद्दल चर्चा करणार आहोत. तुम्ही बस किंवा ट्रेनमध्ये प्रवास करत असताना या परिस्थितीची कल्पना करा, काही कारणास्तव तुम्ही अनोळखी व्यक्तीशी बोलण्यास सुरुवात करता, तुम्ही काही प्रश्न बोलता, काही तपशीलांबद्दल स्पष्टीकरण देता, ही मुलाखत आहे. तुम्ही काही कल्पना देवाण-घेवाण करता आणि दुसरी व्यक्ती देखील काहीतरी देवाण-घेवाण करते. अशा परिस्थितीत तुम्ही काही नोट्स काढल्या, समोरच्याला कळवल्या आणि त्याची नोंदही केली तर ती मुलाखत असते. विशेषतः जेव्हा नैतिकता आणि योग्य प्रक्रिया पाळली जाते. दुसऱ्या शब्दांत, आपण दररोज मुलाखत घेतो, संवाद साधतो आणि जाणीवपूर्वक/नकळतपणे मुलाखत घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी असतो. स्वतंत्रपणे मुलाखत घेण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये तुम्हाला सुसज्ज करणे हा या प्रकरणाचा उद्देश आहे.

१०.३ मुलाखतीचा अर्थ

१. कॉलिन्स डिक्शनरीनुसार, 'मुलाखत हा औपचारिक बैठकीचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये कोणीतरी काही उत्तरे शोधण्यासाठी प्रश्न विचारतो.
२. लिंडमॅनचा दावा आहे की, मुलाखतीमध्ये दोन लोकांमधील किंवा अनेक लोकांमधील बोलुन उत्तरांवर चर्चा असते.
३. पॉलिन यंग लिहितात की, 'मुलाखत हे क्षेत्रीय अभ्यासाचे एक तंत्र आहे ज्याचा उपयोग व्यक्तींचे वर्तन पाहण्यासाठी केला जातो आणि सामाजिक गटातील परस्परसंवादाच्या मूर्त प्रभावांचे दस्तऐवजीकरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो', यंगने असेही नमूद केले आहे की एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या माणसाच्या जीवनात कमी-अधिक प्रमाणात काल्पनिकपणे प्रवेश करण्याचा एक पद्धतशीर मार्ग म्हणून मुलाखतीचा विचार केला जाऊ शकतो. हे टेप रेकॉर्डर सारखे कार्य करते, भूतकाळातील घटना, भावना आणि प्रतिसाद पुन्हा प्ले करणे, वैज्ञानिक मुलाखत घेताना मुलाखतकाराने ऐकावे. मुलाखती दरम्यान व्यक्तींना प्रश्न विचारणे महत्वाचे आहे, परंतु त्यांच्या प्रतिसादांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

१०.३ गुणात्मक मुलाखतीचे विविध प्रकार

अनेक प्रकारच्या मुलाखतींचे विविध व्यक्तींद्वारे विविध प्रकारे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. मुलाखतींचे महत्त्वाच्या श्रेणींमध्ये आहेत -

- अ) वैयक्तिक मुलाखत
- ब) गट मुलाखत: ज्यामध्ये एकच मुलाखतकार मुलाखत घेणाऱ्यांच्या मोठ्या गटाच्या अनेक मुलाखती घेतो.

क) माहिती गोळा करण्यावर आधारित वर्गीकरण: तीव्र मुलाखत; साधी मुलाखत स्थापित करण्यासाठी.

मुलाखत: असंरचित, अर्ध-संरचित, सखोल मुलाखती

ड) कार्यानुसार किंवा ते ज्या उद्देशां मुलाखतींचे अधूनमधून त्यांनी पूर्ण केलेल्या कार्यानुसार किंवा ते ज्या उद्देशांसाठी वापरले जातात त्यानुसार वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

इ) निदान मुलाखती.

फ) मनोरुग्णांच्या मुलाखती

ग) नोकरीसाठी मुलाखती.

१०.३.१ संरचित मुलाखती:

संरचित मुलाखती (स्ट्रक्चर्ड इंटरव्ह्यू) हा एक अतिशय कठोर प्रकार आहे. गिल एट अल द्वारे वैशिष्ट्यीकृत केलेली संरचित मुलाखत (2008.) ही तोंडी वितरीत केलेली प्रश्नावली आहे जी प्रॉम्प्ट वापरत नाही आणि फॉलो-अप प्रश्नांसाठी खूप मर्यादित जागा आहे. पुढील सखोल आणि तपशीलवार तपासाची मागणी करणाऱ्या उत्तरांचा शोध घेण्यास वाव नाही.

त्यांना नियंत्रित मार्गदर्शित मुलाखती असेही संबोधले जाते. या परस्परसंवादांमध्ये प्रश्न स्वरूपांचा पूर्वनिर्धारित संच असतो ज्यांचे बारकाईने पालन केले जाते. संरचित मुलाखतींमध्ये, क्लोज-एंड, पूर्वनिर्धारित प्रश्न वारंवार वापरले जातात. मुलाखतकार प्रश्नांचा कोणताही क्रम किंवा वापरलेली भाषा बदलत नाही. जर विषयाला प्रश्न समजत नसेल, तर मुलाखतकार फक्त त्याची पुनरावृत्ती करण्यास किंवा अधिक स्पष्टीकरण देण्यास मोकळे आहे परंतु प्रश्न बदलू शकत नाही. या मुलाखतींमध्ये संशोधक मुलाखत नितीनियमांचे काटेकोरपणे पालन करतो. केवळ मुलाखत नितीनियमांमध्ये सूचीबद्ध केलेले प्रश्न विचारले जातात, ज्यामुळे ते औपचारिक मुलाखतीचा दृष्टिकोन बनते.

संरचित मुलाखतीमध्ये मुलाखतीच्या प्रश्नांच्या उत्तरात सहभागींनी उपस्थित केलेल्या विषयांचा अधिक तपशीलवार अभ्यास करण्याची आणि पुढील तपासणी करण्याच्या फार कमी शक्यता असतात. हा दृष्टीकोन उपयुक्त ठरू शकतो कारण तो संशोधक ज्या विशिष्ट घटना किंवा अनुभवाचे परीक्षण करत आहे त्यावर लक्ष केंद्रित करण्यास मदत करतो जेव्हा त्यांच्याकडे मुलाखतीच्या प्रश्नांचा संपूर्ण संच असतो. वगळलेले किंवा विसरलेले प्रश्न सोडवण्यासाठी तुम्हाला फॉलो-अप मुलाखती घेण्याची फारशी आवश्यकता नसावी कारण ते मुलाखतीला गती देते आणि तुमच्याकडे आवश्यक माहिती असल्याची खात्री करते.

तुमची प्रगती तपासा

१. संरचित मुलाखत पद्धती स्पष्ट करा.

२. मुलाखत पद्धतीच्या विविध प्रकारांची यादी करा.

१०.३.२ असंरचित मुलाखती :

अनियंत्रित, दिशाहीन किंवा थेट नॉन-स्ट्रक्चर्ड मुलाखतींची इतर नावे आहेत. या प्रकारच्या मुलाखतीमध्ये प्रश्नांची कोणतीही निश्चित रचना नसते. संशोधकाला माहिती गोळा करण्यासाठी सामान्य विषयांची यादी दिली जाते आणि त्यासाठी विनामूल्य चर्चा केली जाते. या प्रकारची मुलाखत अद्वितीय आहे कारण ती प्रतिसादकर्त्यांना प्रश्न विचारण्याची अधिक अनुकूल पद्धत आहे. हे अधिक लोकप्रिय आहे कारण ते प्रतिसादकर्त्यांना त्यांचे वैयक्तिक अनुभव उघडपणे सामायिक करण्यास वाव देते. या मुलाखती विश्वास आणि भावनांच्या सामाजिक आणि वैयक्तिक परिस्थितीचे मुक्त वर्णन करण्यास परवानगी देतात.

मुलाखतकाराकडे प्रश्नांचा क्रम बदलण्यासाठी, अतिरिक्त प्रश्न विचारण्यासाठी किंवा वर्गीकरण आणि स्पष्टीकरण प्रदान करण्यासाठी अधिक अक्षांश आहेत. थोड्या वेगळ्या दृष्टीकोनातून, गिल आणि इतर (2008) असे नमूद करते की “असंरचित मुलाखती कोणत्याही पूर्वकल्पित सिद्धांत किंवा कल्पनांना प्रतिबिंबित करत नाहीत आणि थोड्या किंवा कोणत्याही संस्थेसह केल्या जातात,” असे सूचित करते की असंरचित मुलाखती घेण्याची प्रक्रिया अधूनमधून थोडीशी रचना किंवा नियोजनासह थोडी गोंधळलेली असू शकते.

चर्चा विचाराधीन संशोधनाविषयी असूनही, ते वारंवार ठराविक संभाषणाप्रमाणे पुढे जातात. संशोधक या अनौपचारिक मुलाखत तंत्राचा वापर सहभागीसोबत संबंध आणि आराम निर्माण करण्यासाठी करतात. नाजूक विषयांवर चर्चा करताना ते विशेषतः उपयुक्त आहे. सहभागीकडून सर्वात तपशीलवार आणि समृद्ध माहिती गोळा करण्यासाठी, संशोधकाने त्यांना विस्तृतपणे प्रश्न विचारणे बंधनकारक आहे. तुम्ही ही मुलाखत पद्धत निवडल्यास, कोणताही अभ्यास करताना हे लक्षात ठेवा की तुम्हाला आवश्यक असलेला सर्व डेटा मिळविण्यासाठी तुमच्या सहभागींच्या मुलाखतींच्या असंख्य फेऱ्या लागू शकतात. सहभागींचे वर्णन अधूनमधून प्रवचनाला तुम्ही ज्या विषयाचे परीक्षण करू इच्छिता त्या विषयाच्या इतर भागांपासून दूर नेऊ शकते कारण तुम्ही मुलाखतीची निश्चित पद्धत पाळत नाही, त्यामुळे कुशल मुलाखतकार पुन्हा चर्चेला विषयावर आणेल.

१०.३.३ अर्ध-संरचित मुलाखती:

अर्ध-संरचित मुलाखतीत, संशोधक संबोधित करण्यासाठी सामान्य थीम स्थापित करतो, परंतु मुलाखत घेणाऱ्याचे प्रतिसाद मुलाखत कोणत्या दिशेने जाईल हे परिभाषित करतात. ज्या रणनीतीमध्ये संरचित आणि असंरचित मुलाखतींमधील मध्यम ग्राउंड वापरला जातो त्याचे वर्णन गिल एट अल यांनी केले आहे. (2008) अर्ध-संरचित मुलाखत म्हणून. असे काही महत्त्वाचे प्रश्न आहेत जे संशोधकाला अधिक तपशीलवार प्रतिसादात कल्पनेचा पाठपुरावा करण्यास मदत करतात. संशोधकांना, समर्पक आणि अंतर्दृष्टीपूर्ण अर्ध-संरचित प्रश्न विकसित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या स्वारस्याच्या विषयाची सखोल माहिती मिळविण्याची संधी देण्यासाठी, अर्ध-संरचित मुलाखती

वारंवार निरीक्षणे, अनौपचारिक मुलाखती आणि असंरचित मुलाखतींच्या अगोदर घेतल्या जातात.

मुलाखत: असंरचित, अर्ध-संरचित, सखोल मुलाखती

ओपन-एंडेड प्रश्नांचा समावेश आणि समर्पक थीम एक्सप्लोर करण्यासाठी मुलाखतकारांचे प्रशिक्षण कोणत्याही विषयावर नवीन दृष्टीकोन उलगडण्यास मदत करते. म्हणून संशोधकाला मुलाखती प्रक्रियेद्वारे मुलाखत नितीनियमाद्वारे मार्गदर्शन केले जाते. जरी काही संभाषणात्मक घटक समाविष्ट केले गेले असले तरीही, प्रामुख्याने संशोधक आणि सहभागी यांच्या मार्गदर्शित परस्परसंवादावर लक्ष केंद्रित केले जाते. जरी ते काही संरचना (अशा प्रकारे अर्ध-संरचित नाव) संरक्षित करत असले तरी, ते संशोधकाला विषयातील अतिरिक्त माहिती प्रॉम्प्ट करण्यास अनुमती देते. हे लक्षात ठेवा की हे मुलाखत तंत्र तुम्हाला संशोधक म्हणून वापरायचे असल्यास तुम्हाला भरपूर पर्याय उपलब्ध करून देते. म्हणून, माहितीचे विश्लेषण करणे थोडे कठीण होते.

तुम्हाला तुमच्या संशोधन समस्येचे नीट निराकरण करण्यासाठी आवश्यक असलेली सर्व माहिती संकलित करण्यासाठी तुम्ही मुलाखतीच्या नितीनियमाला चिकटून राहिल्यापर्यंत अनेक मुलाखती घेण्याची आवश्यकता नाही. मुलाखत प्रक्रियेचे उद्दिष्ट म्हणजे सहभागीकडून त्यांच्या भावना, विचार आणि मतांबद्दल माहिती गोळा करणे; तथापि, असे करण्यासाठी तुम्हाला आणखी प्रश्न विचारावे लागतील.

१०.३.४ सखोल मुलाखती:

सखोल मुलाखतीचे उद्दिष्ट स्वारस्य असलेल्या विषयाची अधिक समृद्ध, अधिक सखोल समज प्राप्त करणे हे आहे. ते सामान्यतः मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोन समाविष्ट करतात आणि सहभागी निरीक्षण किंवा कृती संशोधन यासारख्या दृष्टिकोनांना पूरक असतात.

सखोल मुलाखती संशोधकाला अंतर्निहित संकल्पनांचा उलगडा करण्यासाठी आणि संशोधन समस्येबद्दल एक सिद्धांत विकसित करण्यासाठी सहभागीच्या अनुभव, वर्तन, भावना आणि/किंवा वृत्तीचा सखोल अभ्यास करण्यास अनुमती देतात. संशोधक संभाषणात मार्गदर्शन करणार असल्याने आणि त्यात कथा किंवा वैयक्तिक इतिहास दर्शविण्याची शक्यता कमी असल्याने, सखोल मुलाखती कथात्मक मुलाखतीपेक्षा अधिक संरचित असतात. सखोल मुलाखती, अर्ध-संरचित मुलाखतींच्या विरुद्ध, तथापि, सहभागींना मोकळेपणाने बोलण्याचे आणि अधिक तपशीलवार तपशील देण्याचे अधिक स्वातंत्र्य देतात. सखोल मुलाखतीत असल्याने संभाषणावर अवलंबून होते, प्रश्नांचे स्वरूप अनेक वेळा विचारले जाते

सखोल मुलाखती घेताना, मुलाखतकार अधूनमधून संशोधन गृहीतकेचे सर्व तपशील उघड करणे टाळतात कारण असे केल्याने एकत्रित केलेल्या गुणात्मक माहितीवर "नेतृत्व" किंवा "प्रभाव" होऊ शकतो. त्याऐवजी, भरती आणि परवानगी देण्याचा भाग म्हणून, एकूण स्वारस्याचे क्षेत्र सहभागीला समजावून सांगितले जाते आणि त्यानंतर मुलाखतकार प्रतिसादांच्या आधारे मुलाखत निर्देशित करतो.

सखोल मुलाखतीसाठी लक्षकेंद्रित, असंरचित किंवा एथनोग्राफिक मुलाखती ही इतर नावे आहेत. या मुलाखती तंत्राचे उद्दिष्ट पूर्व-निर्धारित प्रश्न वापरण्याऐवजी मुलाखत घेणाऱ्याला त्यांची समजूत आणि अर्थ काढण्यासाठी संभाषणात गुंतवून ठेवणे आहे. या मुलाखती एखाद्या विशिष्ट विषयावर किंवा संशोधनाच्या प्रश्नांशी किंवा तपासाधीन मुद्द्याशी संबंधित विषयाशी संबंधित संभाषणात सहभागी होण्याच्या हेतुपुरस्सर प्रयत्नाने ओळखल्या जातात. सहभागींचे निरीक्षण हे सखोल मुलाखतींना पूरक म्हणून काम करते कारण ते दैनंदिन जीवनात अंतर्दृष्टी देते, तर मुलाखती सामाजिक दैनंदिन जीवन व्यक्त करण्यासाठी आणि समजून घेण्यासाठी अंतर्दृष्टी देतात.

बर्गने सुचवलेल्या दहा गुणात्मक मुलाखतीच्या आवश्यकता गुणात्मक मुलाखतकार म्हणून त्याच्या महत्त्वपूर्ण अनुभवावर आधारित मुलाखती घेण्यासाठी पुढील दहा मुद्दे आहेत:

१. कधीही कठोरपणे सुरुवात करू नका; त्याऐवजी, द्रुत प्रश्नासह चर्चा करा.
२. तुमचे ध्येय लक्षात ठेवणे.
३. शिकण्यात रुची दाखवणे.
४. जाणीवपूर्वक ऐकणे प्रदर्शित करा: उपस्थित रहा आणि असे दिसते.
५. आपले सादरीकरण विचारात घ्यावे.
६. मुलाखत आरामशीर वातावरणात घ्यावी.
७. एक-अक्षर प्रतिसादांसाठी सेटल करू नका; त्याऐवजी, प्रश्न आणि सूचना वापरा.
८. सराव करावा.
९. आदरणीय व्हावे.
१०. सभ्य आणि योग्य व्हावे.

१०.४ गुणात्मक मुलाखती घेण्यासाठी पायऱ्या

प्रतिसादकर्त्यांना प्रत्यक्ष मुलाखतीपेक्षा गुणात्मक मुलाखती अधिक आकर्षक वाटू शकतात, परंतु संशोधक प्रतिसादकर्त्यांकडून शक्य तितके शिकण्याचे उद्दिष्ट ठेवून संवादाचे मार्गदर्शन करतो. गुणात्मक मुलाखतींमध्ये ओपन-एंडेड प्रश्नांची उपस्थिती त्यांना परिमाणात्मक मुलाखतीपासून लक्षणीय पद्धतीने वेगळे करते. ओपन-एंडेड प्रश्न हे चौकशी आहेत ज्यासाठी संशोधक संभाव्य उपाय देऊ शकत नाही. प्रतिसाद देण्यासाठी सहभागींनी त्यांचे स्वतःचे शब्द, वाक्ये किंवा वाक्ये आणली पाहिजेत म्हणून, बंद-समाप्त केलेल्या चौकशीपेक्षा मुक्त प्रश्नांचा त्यांच्यावर जास्त भार पडू शकतो.

१. मुलाखत मार्गदर्शक तयार करण्याची पहिली पायरी म्हणजे सामान्यतः विचारमंथन. विचारमंथनाच्या संपूर्ण टप्प्यात तुम्ही तुमच्या संशोधन प्रश्नावर विचार करत असताना मनात येणाऱ्या कोणत्याही आणि सर्व कल्पना आणि विचार समाविष्ट करा. एकदा तुमच्याकडे तुलनेने सभ्य यादी तयार झाली की, तुम्ही अनावश्यक वाटणारे प्रश्न आणि विषय काढून टाकून आणि संबंधित विषयांना एकत्रित करून ती कमी करण्यास सुरुवात करू शकता. तुम्ही तुमच्या गटबद्ध श्रेण्यांसाठी प्रश्न आणि विषय शीर्षके तयार करू इच्छित असाल जर तुमच्याकडे आधीच नसेल. संबंधित विषयांच्या तपासात इतर मुलाखतकारांनी कोणत्या प्रकारचे प्रश्न विचारले आहेत हे जाणून घेण्यासाठी, तुम्ही शैक्षणिक साहित्य देखील पहावे. परिमाणवाचक सर्वेक्षण संशोधनाप्रमाणेच विशेषतः संवेदनशील माहिती वापरणे टाळणे चांगले.
२. मुलाखतीपूर्वी नियोजन करणे खूप महत्वाचे आहे. विशेषतः सखोल मुलाखतीच्या बाबतीत आणि जर विषय मुख्य माहिती देणारा किंवा वकील, पोलीस अधिकारी, न्यायाधीश इत्यादीसारख्या शक्तिशाली व्यक्तीचा असेल तर. पुरेसे पार्श्वभूमी वाचन मदत करते. त्यामुळे, जर विषयाने कोणताही प्रश्न विचारला तर तो उत्तर देण्यास सक्षम आहे. हे समस्येचा संदर्भ अधिक तपशीलवार समजून घेण्यास देखील मदत करेल. अशी काही उदाहरणे आहेत जिथे व्यक्तींनी मुलाखतकाराला विचारले की, तुम्हाला या विषयाबद्दल आतापर्यंत काय माहिती आहे ते मला सांगा. मुलाखत घेणाऱ्याचा वेळ वाचवण्यासाठी तसेच मुलाखत घेणारा व्यक्ती मुलाखतीबाबत गंभीर आहे हे इतर व्यक्तीला कळावे.
३. गुणात्मक मुलाखत मार्गदर्शकाच्या अगदी सुरुवातीला आणि परिमाणवाचक सर्वेक्षण संशोधनासह खरोखर नाजूक किंवा संभाव्य संघर्षग्रस्त प्रश्नांचा समावेश टाळणे अनेकदा चांगले असते. तुम्ही मुलाखत घेणाऱ्यांना परिस्थितीची सवय होण्याची आणि तुमच्याशी बोलण्यात सहज वाटण्याची संधी दिली पाहिजे. शेवटी, तुमच्या मुलाखती मार्गदर्शकावर इनपुटसाठी विचारा. एकदा तुम्ही तयार केल्यावर तुम्हाला जे योग्य मार्गदर्शक आहे असे वाटते, तुमच्या मित्रांना, कुटुंबियांना आणि प्राध्यापकांना काही सल्ला आणि शिफारसीसाठी विचारा. तुम्ही चुकवलेल्या काही गोष्टी त्यांच्या लक्षात येऊ शकतात.
४. मार्गदर्शकामध्ये समाविष्ट केलेल्या विशिष्ट प्रश्नांच्या संदर्भात लक्षात ठेवण्यासारखे काही नियम आहेत. प्रथम, होय किंवा नाही असे सरळ उत्तर दिले जाऊ शकणार्या प्रश्नांपासून दूर जाण्याचा प्रयत्न करा किंवा जर तुम्ही त्यांचा समावेश केलाच असेल, तर फॉलो-अप चौकशी जोडण्याचे सुनिश्चित करा. लक्षात ठेवा, गुणात्मक मुलाखतींचा एक फायदा म्हणजे सहभागींकडून अतिरिक्त माहिती बाहेर आणण्याची क्षमता; हे करण्याची खात्री करा. फॉलो-अप प्रश्न विचारणे ही चांगली कल्पना असली तरी, "का" विचारणे टाळा कारण ही विशिष्ट चौकशी तुमचा हेतू नसली तरीही ती संघर्षमय असू शकते. बऱ्याच वेळा, लोकांना "का" उत्तर कसे द्यायचे हे कळत नाही कदाचित कारण त्यांना स्वतःच उत्तर का समजत नाही आणि त्यांनी त्याबद्दल आधी विचारही केला नसावा.. "का" ऐवजी काहीतरी बोलण्याची शिफारस केली

जाते. जसे, "तुम्ही मला त्याबद्दल थोडे अधिक सांगू शकाल?". विषयांचा अभ्यास केल्याने महत्वाची माहिती समोर येण्यास मदत होते, तथापि, परिस्थिती आणि वेळेनुसार संशोधकाला हे पार पाडावे लागते.

५. मुलाखत घेताना योग्य भाषेचा वापर करणे आवश्यक आहे. शाब्दिक आणि गैर-मौखिक दोन्ही भाषेची जाणीव असणे आवश्यक आहे. तुम्ही "का" च्या जागी 'तुम्ही काही सांगू शकाल का, 'तुम्ही मला त्याबद्दल थोडे अधिक स्पष्ट करू शकाल का?' यासारख्या ओळी देखील वापरू शकता. हे सहभागींना आक्रमक पद्धतीने संशय न घेता किंवा प्रश्न न विचारता अधिक तपशीलवार करण्यास सक्षम करते. तसेच, अग्रगण्य प्रश्न मांडण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करा. उदाहरणार्थ, तुम्ही विचारू शकता, "एखाद्याला मुले नको आहेत हे ऐकल्यावर तुमच्या मनात काय येते," याच्या उलट, "मुले नको असलेले बहुतेक लोक स्वार्थी असतात यावर तुमचा विश्वास नाही का?" तुम्ही असेही विचारू शकता, "अल्पवयीन मद्यपानाबद्दल तुम्हाला कसे वाटते," याच्या विरुद्ध, "मद्यपान करून वाहन चालवणाऱ्या बालगुन्हेगारांबद्दल तुमचे काय मत आहे?" किंवा "नशेत असताना गाडी चालवताना तुम्हाला कसे वाटते?"
६. शेवटचे पण कमीत कमी, या विभागात आधी सांगितल्याप्रमाणे तुमचे बहुतेक प्रश्न, सर्वच नसल्यास, मुक्तपणे सोडण्याचे लक्षात ठेवा. सहभागींना त्यांच्या स्वतःच्या शब्दात आणि त्यांच्या स्वतःच्या पद्धतीने व्यक्त होण्याचे स्वातंत्र्य देणे ही यशस्वी गुणात्मक मुलाखतीची गुरुकिल्ली आहे. सहभागींनी ऑफर केलेला माहिती कशी गोळा करायचा आणि त्याचा मागोवा कसा ठेवायचा हे संशोधक निवडतो. बहुधा, गुणात्मक मुलाखतकार ऑडिओमध्ये मुलाखती रेकॉर्ड करतात.
७. मुलाखतीचे रेकॉर्डिंग करून, संशोधक नोटबंदीमुळे बाजूला पडणे टाळू शकतात आणि त्याऐवजी मुलाखतीतील सहभागीसोबत त्यांच्या व्यस्ततेवर लक्ष केंद्रित करू शकतात. साहजिकच, प्रत्येक सहभागीला त्यांचे संभाषण रेकॉर्ड करण्यात सोयीस्कर वाटत नाही आणि कधीकधी मुलाखत घेणाऱ्यालाही तो विषय कॅप्चर करण्यासाठी खूप नाजूक वाटतो. तसे असल्यास, उत्कृष्ट नोट्स घेणे, उत्कृष्ट प्रश्न विचारणे आणि त्याहूनही चांगले ऐकणे यामध्ये संतुलन राखणे हे संशोधकावर अवलंबून असेल. जरी या सर्व गोष्टी एकाच वेळी करणे कठीण आहे. म्हणूनच, मुलाखतीची तयारी करणे अत्यावश्यक आहे की तुम्ही त्यांचे रेकॉर्डिंग करणार आहात की नाही (आणि विशेषतः जर तुम्ही करणार नाही). आशेने, तुम्हाला एक किंवा दोन मित्र सापडतील जे काही चाचण्यांमध्ये भाग घेतील आणि ते रेकॉर्ड करतील. त्याहूनही चांगले, तुम्ही एक किंवा दोन मित्रांना भेटू शकता जे कमीतकमी काही बाबतींत तुमच्या नमुन्यासारखे असतील. ते तुम्हाला तुमच्या मुलाखतीचे प्रश्न आणि वागणूक यासंबंधी सर्वात उपयुक्त टीका देऊ शकतात.
८. सर्व मुलाखतकारांनी मुलाखती कुठे घ्यायच्या आणि मुलाखत घेणाऱ्यांना शक्य तितके आरामदायक कसे बनवायचे यासह इतर अनेक पैलूंची जाणीव, विचार आणि

तयारी असली पाहिजे. या मुद्द्यांमुळे, गुणात्मक आणि परिमाणवाचक मुलाखतकारांनी त्यांना विचारात घेतले पाहिजे.

मुलाखत: असंरचित, अर्ध-संरचित, सखोल मुलाखती

याचे लक्ष एकल मुलाखतकार आणि एकच प्रतिसाद कर्त्याच्या मुलाखतींवर असला तरी गुणात्मक मुलाखती घेण्याचे इतर मार्ग आहेत. अधूनमधून अनेक प्रतिसादकर्त्यां व्यतिरिक्त एकापेक्षा जास्त मुलाखतकार उपस्थित असू शकतात. फोकस ग्रुप ही अशी परिस्थिती आहे ज्यामध्ये एकाच वेळी असंख्य प्रतिसादकर्ते मुलाखतीत भाग घेतात. माहिती मिळविण्यासाठी फोकस गट हे एक उत्तम तंत्र असू शकते कारण इतर गट सदस्य समस्या किंवा शंका आणू शकतात ज्यांचा संशोधकाने विचार केला नव्हता.

एखाद्या विषयाबद्दल अधिक जाणून घेण्याचे एक उत्तम तंत्र म्हणजे उत्तरदात्यांनी एकमेकांशी संवाद साधणे आणि त्यांना प्रश्न विचारणे. संशोधकाने विचारात न घेतलेले प्रश्न केवळ प्रतिसादकर्तेच देऊ शकत नाहीत, तर संशोधक प्रतिसादकर्त्यांच्या संवादातून आणि देहबोलीतूनही शिकू शकतात. अर्थात, समूह संदर्भात डेटा गोळा करताना काही विशिष्ट नैतिक समस्या असतात.

१०.५ मुलाखतीचे फायदे आणि तोटे

मुलाखत पद्धत ही संशोधनात वापरली जाणारी एक महत्त्वाची पद्धत असली तरी या पद्धतीचे काही फायदे आणि तोटे आहेत, आपण प्रथम फायदे पाहूया.

मुलाखतीचे फायदे

१. सहभागींना पूर्वनिर्धारित श्रेणींमध्ये मर्यादित न राहता त्यांच्या स्वतःच्या शब्दात त्यांच्यासाठी काय महत्त्वाचे किंवा आवश्यक आहे ते व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य देते; यामुळे सहभागींना अधिक आराम आणि मोकळे वाटू शकते.
२. परिणाम समृद्ध करणारे आहेत आणि उच्च विश्वासार्हता आणि वैधता विश्वासार्हता निर्माण झाली आहे.
३. सर्वेक्षणासारख्या तंत्रांच्या तुलनेत, मुलाखती मुलाखत घेणारा आणि मुलाखत घेणारा यांच्यातील व्यक्तिमत्त्व, शैली आणि परस्परसंवादांना अधिक प्रतिसाद देणारी असू शकतात.
४. मूल्यमापनकर्त्याला अधिक तपशीलवार विचार करण्यास सक्षम करते आणि हे सुनिश्चित करते की सहभागी नियोजित प्रमाणे प्रश्नांची उत्तरे देत आहेत.
५. मुलाखती सहभागींना त्यांचे ज्ञान, कौशल्य आणि परस्पर कौशल्य वापरून अनपेक्षित कल्पना किंवा थीम शोधण्याचे स्वातंत्र्य देतात.

मुलाखतीचे तोटे:

१. परिमाणात्मक पद्धतीपेक्षा मुलाखती अधिक विस्तारीत मानल्या जाऊ शकतात; कारण सहभागी त्यांच्या हेतूपेक्षा जास्त उघडू शकतात आणि नंतर पश्चात्ताप करू शकतात.
२. गुणात्मक मुलाखतीसाठी कौशल्य आणि अनुभव आवश्यक असल्याने, मुलाखतकारांना प्रशिक्षण देणे आणि मुलाखती घेणे महागात पडू शकते.
३. गुणात्मक मुलाखत विश्लेषण आणि व्याख्या परिमाणात्मक मुलाखत विश्लेषण आणि व्याख्या पेक्षा खूप जास्त वेळ घेते.
४. गुणात्मक मुलाखत ही परिमाणात्मक मुलाखतीपेक्षा अधिक व्यक्तिनिष्ठ असते कारण अहवालाचे दस्तऐवजीकरण करताना कोणते कोट किंवा विशिष्ट उदाहरणे नमूद करायची हे संशोधक किंवा मूल्यमापनकर्ता निवडतात ज्यामुळे अंतिम निकालांमध्ये पक्षपात होण्याची शक्यता असते.

तुमची प्रगती तपासा

१. मुलाखत पद्धतीचे दोन फायदे आणि दोन तोटे चर्चा करा.
२. गुणात्मक मुलाखतकार म्हणून त्याच्या महत्त्वपूर्ण अनुभवावर आधारित मुलाखती घेण्यासाठी बर्गच्या कोणत्याही पाच मुद्यांवर चर्चा करा.

१०.६ निष्कर्ष

या प्रकरणात, मुलाखतीची रणनीती सामाजिक जीवनाचा अंदाज लावण्यासाठी संशोधन-चालित परस्परसंवादाच्या परिणामी संभाषणाचा वापर करते. गुणात्मक मुलाखत घेताना, संशोधकाने त्यांच्या प्रश्नांच्या प्रकाराकडे तसेच त्यांच्या भेटीचे स्थान आणि वेळेकडे लक्ष दिले पाहिजे. मुलाखतीचे चार मुख्य प्रकार आहेत ज्यात संरचित म्हणजे संरचित प्रश्न आहेत ज्यात प्रश्नांचे स्वरूप निश्चित केले जातात, असंरचित याला मूक्त प्रश्नावली असेही म्हणतात, तिसरा हा अर्ध-संरचित आहे. जेथे काही प्रश्न स्वरूप निश्चित केले जातात आणि काही एक शेवटचा प्रश्न, शेवटचा प्रश्न सखोल मुलाखतीत आहे. जेथे संभाषणावर अवलंबून, प्रश्नांचे स्वरूप अनेक वेळा विचारले जाते. सखोल मुलाखतीचे उद्दिष्ट स्वारस्य असलेल्या विषयाची अधिक समृद्ध, अधिक सखोल समज प्राप्त करणे हे आहे. ते सामान्यतः मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोन समाविष्ट करतात आणि सहभागी निरीक्षण किंवा कृती संशोधन यासारख्या दृष्टिकोनांना पूरक असतात. आम्ही काही फायद्यांबद्दल देखील चर्चा केली जसे की सहभागींना पूर्वनिर्धारित श्रेणींमध्ये मर्यादित न राहता त्यांच्यासाठी महत्त्वपूर्ण किंवा आवश्यक ते त्यांच्या शब्दात व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य देणे; यामुळे सहभागींना अधिक आराम आणि मोकळे वाटू शकते. तथापि, मुलाखत पद्धतीचे काही तोटे देखील आहेत जसे की गुणात्मक मुलाखत विश्लेषण आणि व्याख्या परिमाणवाचक मुलाखत विश्लेषण आणि व्याख्या पेक्षा जास्त वेळ घेते.

१. गुणात्मक मुलाखती घेण्याच्या पायऱ्याची चर्चा करा.
२. मुलाखतीचे काही फायदे आणि तोटे यांची चर्चा करा
३. संरचित आणि असंरचित मुलाखती पद्धत स्पष्ट करा.
४. अर्ध -संरचित आणि सखोल मुलाखत चर्चा करा.

१०.८ संदर्भ आणि पुढील वाचन (REFERENCES AND FURTHER READINGS)

- Gubrium, J. F., & Holstein, J. A. (2001). Handbook of interview research: Context and method. Sage Publications.
- Alshenqeeti, H. (2014). Interviewing as a data collection method: A critical review. English linguistics research, 3(1), 39-45.
- Hollway, W., & Jefferson, T. (2000). Doing qualitative research differently: Free association, narrative and the interview method. Sage.
- McGehee, N. G. (2012). Interview techniques. In Handbook of research methods in tourism. Edward Elgar Publishing.
- Kothari, C. R. (2004). Research methodology: Methods and techniques. New Age International.
- Gupta, A., & Gupta, N. (2022). Research methodology. SBPD Publications.
- <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/interview>

लक्ष्य केंद्रित गटचर्चा

घटक रचना :

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ लक्ष्य केंद्रित गट चर्चाचा अर्थ

११.३ लक्ष्य केंद्रित गट चर्चाची ओळख

११.४ लक्ष्य केंद्रित गट चर्चेचे प्रकार

११.५ लक्ष्य केंद्रित गट चर्चेमध्ये सहभागी होण्याचे प्रमुख टप्पे

११.६ लक्ष्य केंद्रित गट चर्चेचे फायदे आणि तोटे

११.७ सारांश

११.८ प्रश्न

११.९ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

- १) लक्ष्य केंद्रित गट चर्चा याचा अर्थ जाणून घेणे.
 - २) लक्ष्य केंद्रित गट चर्चेचे प्रमुख पायऱ्यांबद्दल जाणून घेणे.
 - ३) लक्ष्य केंद्रित गट चर्चेचे फायदे आणि तोटे माहिती करून घेणे.
 - ४) लक्ष्य केंद्रित गट चर्चेचे संशोधनात होणारी मदत जाणून घेणे.
-

११.१ प्रस्तावना

लक्ष्य केंद्रित गट चर्चा (लक्ष्य ग्रुप डिस्कशन- FGD) हे एक प्राथमिक माहिती मिळवून देणारे साधन म्हणून ओळखले जात आहे. जे संशोधनात देखील वापरले जाते आणि ते वेगवेगळ्या विषयांची माहिती मिळवण्यासाठी वापरले जाते. या साधनाबद्दल जाणून घेतल्याने तुम्हाला केवळ संशोधन करतानाच नव्हे तर तुम्ही स्वतः सहभागी होऊ शकणाऱ्या कोणत्याही मुलाखतीसाठी देखील मदत होईल. उदाहरणार्थ – तुमच्या अभ्यासानंतर दैनंदिन परिस्थितीत जेव्हा तुम्ही नोकरी किंवा उच्च शिक्षण घेत असता तेव्हा अनेकदा गटचर्चा आयोजित केली जाते- एक फेरी जिथे एखादा विषय दिला जातो

आणि त्याबद्दल चर्चा करायची असते. लक्ष्य केंद्रित गट चर्चा म्हणजे काय हे समजून घेण्या आधी प्रथम लक्ष्य केंद्रित गटाचा अर्थ जाणून घेऊ.

लक्ष्य केंद्रित गटचर्चा

११.२ लक्ष्य केंद्रित गटाचा अर्थ

लक्ष्य केंद्रित गट "लक्ष्य ग्रुप" या शब्दाचा अर्थ जेव्हा लोक एकत्र येतात ज्यात अनेक वेळा कमी संख्येने अभ्यासक सहभागी होतात आणि चर्चा-केंद्रित उद्दिष्टे असतात. गटाचा उद्देश निर्णयापर्यंत पोहोचणे किंवा विषय समजून घेणे आहे. याशिवाय, ते ब्रँड, उत्पादन किंवा सेवेबद्दलच्या ग्राहकांच्या धारणा समजून घेण्याचा आणि ओळखण्याचा किंवा एखाद्या विषयावर, सामाजिक समस्येवर चर्चा करण्याचा प्रयत्न करते. लक्ष्य गट हा लोकांचा एक लहान गट आहे ज्यांना संभाषणात भाग घेण्यास सांगितले जाते. समान स्वारस्य असलेल्या इतरांना समस्या, विशिष्ट वस्तू किंवा सेवा किंवा संकल्पना कसे वाटते हे जाणून घेण्यासाठी लक्ष्य गटांचा वारंवार वापर केला जातो. सामाजिक विज्ञानाच्या क्षेत्रात, लक्ष्य ग्रुपची संकल्पना रॉबर्ट मार्टन यांच्याशी संबंधित असू शकते. मार्टनने वास्तविक जीवनातील सामाजिक समस्यांमध्येही लक्ष्य ग्रुपचा वापर केला. केनेथ क्लार्कच्या ब्राउन वि. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनमधील ऐतिहासिक संक्षिप्त प्रमाणे, सार्वजनिक शाळांमधील वांशिक रेषेवर पृथक्करणाचे धोरण संपुष्टात आणणारे सर्वोच्च न्यायालयाचे खटले, एकात्मिक अतिपरिचित क्षेत्रावरील त्याच्या संशोधनामुळे प्रभावित झाले. मजकूर, रेडिओ कार्यक्रम आणि चित्रपटांवरील गटांचे प्रतिसाद काढण्यासाठी त्यांनी केंद्रित मुलाखतीचा वापर केल्याने "लक्ष्य ग्रुप्स" बनले जे आज राजकारणी, त्यांचे व्यवस्थापक, विक्रेते आणि हकस्टर (छोटे विक्रेते) यांनी देखील वापरले आहेत. त्यांनी कार्यपद्धतीच्या विकासात योगदान दिल्यानंतरही, मिस्टर मार्टन यांनी त्याचा गैरवापर आणि गैरवापर केल्याबद्दल खेद व्यक्त केला आणि असेही म्हटले की, "मला यावर रॉयल्टी मिळाली असती." मार्टनने आपल्या व्यावसायिक जीवनाचा एक मोठा भाग कोलंबिया विद्यापीठात व्यतीत केला, जिथे मार्टनने त्याचा ३५ वर्षांचा भागीदार पॉल एफ. लाझार्सफेल्ड यांच्यासोबत 'ब्युरो ऑफ अप्लाइड सोशल रिसर्चची' स्थापना केली, ज्याचे १९७६ मध्ये निधन झाले ते याच ठिकाणापासून सुरुवातीच्या लक्ष्य केंद्रित गटाची सुरुवात झाली.

लक्ष्य केंद्रित गट संशोधनाचे उद्दिष्ट लोकांच्या मते आणि प्राधान्यांचे स्पेक्ट्रम समजून घेणे आणि शोधणे हे आहे. प्रतिसादकर्ते कसे प्रतिसाद देऊ शकतात हे गृहित धरण्याऐवजी किंवा सामान्यीकरण करण्याऐवजी. अनेक प्रकरणांमध्ये, सहभागींना त्यांच्या प्रतिसादांवर कोणतेही निर्बंध नसलेले मुक्त प्रश्न विचारले जातात, जे सर्व प्रशिक्षित नियंत्रकाद्वारे देखरेख ठेवतात. सामान्यतः, प्रश्न वादग्रस्त किंवा प्रक्षोभक असतात परंतु ते सोपे, थेट आणि एक-आयामी देखील असतात. अभ्यासाचे उद्दिष्ट आणि स्वरूप लक्ष्य गटाचा नमुना प्रकार आणि आकार ठरवते. एका विशिष्ट लक्ष्यित लोकसंख्येसह लक्ष्य गटाशी जुळण्यासाठी, संशोधक वारंवार सहभागींचे हेतुपूर्ण नमुने वापरतात. विविध प्रकारच्या सामाजिक संशोधनासाठी आदर्श गट आकार 6 ते 8

सहभागी असू शकतो, तर व्यावसायिक समस्या गटासाठी 10 आणि 12 च्या दरम्यान आवश्यक असू शकते.

लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेत नियंत्रक महत्वाची भूमिका बजावतात. तो नियंत्रक असतो, जो चर्चेची वेळ, सूचना, विषय याबद्दल स्पष्टीकरण देतो. एखाद्या बोर्डवर चर्चेचे तपशील देखील सूचीबद्ध करू शकतात. नियंत्रकाकडे काही गुण असणे आवश्यक आहे जसे की संयम आणि अगदी योग्य प्रशिक्षण आणि चर्चा सुरू असलेल्या विषयात काही कौशल्य असणे मदत करते. त्यामुळे, जर काही सहभागी मुख्य विषयापासून दूर जात असेल, तर तो/ती चर्चा निर्देशित करू शकेल.

प्रतिसादकर्त्याच्या उत्स्फूर्ततेमुळे आणि लक्ष्य केंद्रीत गटांच्या व्यवस्थेमुळे, त्यांच्याकडून माहिती गोळा करणे आव्हानात्मक असू शकते. काही लक्ष्य केंद्रीत गट वैयक्तिकरित्या भेटतात, तर काही फोनवर किंवा ऑनलाइन माहिती देतात. गटचर्चा दरम्यान, महत्वाची माहिती गोळा करण्यासाठी ट्रान्सक्रिप्ट, रेकॉर्डिंग, नोट्स आणि मेमरी-आधारित साधने वापरणे सामान्य आहे. तथाकथित लॉग-टेबल दृष्टीकोन, ज्यामध्ये संशोधक वारंवारता, विशिष्टता, भावना आणि व्यापकतेच्या संदर्भात प्रतिसादांचे विश्लेषण करतात, अशा गुणात्मक माहितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक विशिष्ट, चांगली आवडलेली रणनीती आहे. 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून माहिती व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि महत्त्वपूर्ण संज्ञा शोधण्यासाठी संशोधकांद्वारे संगणकांचा वापर केला जात आहे. लक्ष्य गट हे व्यक्तिनिष्ठ समस्यांबद्दल लोकांच्या वास्तविक वृत्ती आणि वर्तन प्रकट करण्यासाठी एक उत्कृष्ट साधन आहे, परंतु एकसंध सहभागींच्या लहान गटाकडून व्यक्तिनिष्ठ माहिती गोळा करणे आव्हानात्मक असू शकते, त्यांची बाह्य वैधता इतर संशोधन पद्धतींपेक्षा कमी असू शकते. त्यामुळे लक्ष्य केंद्रीत गटांमध्ये व्यक्त केलेली मते मोठ्या गटांमध्ये वाढवली जाऊ शकतात की नाही हे अद्याप अज्ञात आहे.

लक्ष्य केंद्रीत गट हे संशोधकाने पुरवलेल्या विषयांवर आधारित सहभागी परस्परसंवाद केंचर करण्याच्या उद्देशाने गट मुलाखतीचा एक प्रकार आहे. लक्ष्य केंद्रीत गट संशोधकाचे मुख्य उद्दिष्ट सहभागींच्या वृत्ती, भावना, विश्वास, अनुभव आणि प्रतिक्रियांमधून काढणे हे आहे जे निरीक्षण किंवा मुलाखत यासारख्या पद्धती वापरताना उपलब्ध नसतील. ही मते, भावना आणि विश्वास एखाद्या गट किंवा त्याच्या सामाजिक वातावरणापासून अंशतः स्वतंत्र असू शकतात हे तथ्य असूनही, लक्ष्य केंद्रीत गटांचे सामाजिक परस्परसंवाद आणि संमेलने मोठ्या प्रमाणात माहिती आणि अंतर्दृष्टी निर्माण होण्याची शक्यता वाढवतात. जेव्हा सहभागी आणि निर्णय घेणारे किंवा तज्ञ यांच्यात सामर्थ्य भिन्नता असते तेव्हा लक्ष्य केंद्रीत गट विशेषतः उपयुक्त असतात, कारण ते विशिष्ट गटांच्या सांस्कृतिक नियमांबद्दल आणि विशिष्ट विषय किंवा विषयाबद्दल तपशील जाणून घेण्यास मदत करतात. म्हणूनच, जेव्हा विषयांना विशिष्ट कौशल्य असते किंवा त्या विषयाबद्दल काही मते/माहिती असते तेव्हा बरेचदा ते मदत करते. लक्ष्य गुप पद्धत वापरताना, साधारणपणे किमान चार मुलाखतकार उपस्थित असतात. ही मुळात पॅनेलची मुलाखत असते. लक्ष्य केंद्रीत गट तंत्राचा भर गट परस्परसंवाद आणि अर्थाच्या

सामूहिक बांधकामावर आहे. एखाद्या विशिष्ट, काहीवेळा घट्टपणे परिभाषित केलेल्या समस्येबद्दल प्रश्न विचारले जातात.

लक्ष्य केंद्रित गटचर्चा

स्त्रीवाद आणि लक्ष्य केंद्रीत गट:

लक्ष्य केंद्रीत गटांची इतर नावे गट मुलाखती किंवा सामूहिक संभाषणे ही आहेत. स्त्रीवाद संशोधनामध्ये लक्ष्य केंद्रीत गट देखील वापरले जातात. कंबरेलिस आणि दिमित्रियाडिस (2011) च्या मते, ज्या लोकांवर अत्याचार केले गेले आहेत त्यांच्याकडून माहिती उघड करण्यासाठी, लक्ष्य केंद्रीत गटातील सहभागी क्रोध, निराशा आणि संघर्ष, वैयक्तिक आवाज ज्यांना पूर्वी प्रबळ संभाषण दुर्लक्षित केले गेले होते अशा समान शाखा सामायिक करतात. Collins (2004) हे सांगतात की 'स्त्रीवादी समूह / गट विशेषतः महिलांना सक्षम बनवत आहेत कारण ते त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवांवर चर्चा करण्यासाठी आणि सामाजिक न्यायाशी संबंधित समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी सुरक्षित वातावरण प्रदान करतात. सहभागींमधील संबंध देखील कालांतराने विकसित होऊ शकतात आणि विश्वास देखील सहजपणे तयार केला जातो. स्त्रीवादी दृष्टीकोनांच्या विविधतेमुळे, विषय आणि संशोधक त्यांच्या स्वतःच्या पार्श्वभूमीबद्दल आणि जागतिक दृष्टिकोनाचा विचार करून अधिक आत्मचिंतनशील बनू शकतात. संशोधन प्रक्रिया देखील आकर्षक, सहयोगी बनते. माद्रीझ (1998) सारखे विद्वानाचे मत वेगळे आहे. माद्रीझने लक्ष्य वेधले की कौटुंबिक गरजा तसेच गृहनिर्माण, पैसा, नोकरी आणि वाहतुकीच्या समस्यांना प्राधान्य देणे अपेक्षित असलेल्या सांस्कृतिक समस्यांमुळे लक्ष्य केंद्रीत गटांचा सहभाग विश्वसनीय असू शकत नाही. मुख्य स्त्रीवादी संशोधन तत्त्वज्ञान, तसेच पूर्वाग्रह, पूर्वाग्रह मापन प्रक्रिया आणि माहिती संकलन पद्धतींवरील त्यांची भूमिका अधिक चांगल्या अंतर्दृष्टी आणि माहिती संकलनासाठी लक्ष्य केंद्रीत गट Brown आयोजित करताना अनुसरण करणे आवश्यक आहे.

११.३ लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चाची ओळख:

लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चा (लक्ष्य ग्रुप डिस्कशन -FGD) सारखी पार्श्वभूमी असलेल्या किंवा आवडीच्या विशिष्ट विषयाचे परीक्षण करण्यासाठी अनुभव असलेल्या सहभागींसोबत आयोजित केली जाते. या प्रकारच्या गुणात्मक संशोधनामध्ये, लोकांना त्यांच्या दृष्टीकोन, दृष्टिकोन, विश्वास, मते किंवा कल्पनांबद्दल प्रश्न विचारले जातात. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चा सहभागींना इतर गट सदस्यांशी संवाद साधण्याची परवानगी देते, जे इतर संशोधन पद्धतींच्या विरुद्ध, सहभागी संभाषणांना प्रोत्साहन देते. गट मुलाखती वारंवार वापरल्या जातात, प्रत्येक गटात 8 ते 12 सहभागी असतात. वादविवाद एका मुलाखतकाराद्वारे नियंत्रित केला जातो आणि अनौपचारिकपणे संरचित केला जातो, ज्यामध्ये विविध प्रकारचे मनोरंजक विषय समाविष्ट असतात. गट काळजीपूर्वक निवडला गेला पाहिजे आणि मुक्त संवादाला प्रोत्साहन देणारे शांत वातावरण प्रदान करण्यासाठी चर्चा तयार केली जावी. लक्ष्य गट सहभागींना सक्रियपणे चर्चेत सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करतात आणि त्यांना केवळ त्यांचे स्वतःचे मत व्यक्त करण्यासाठीच नव्हे तर इतर गट सदस्यांच्या कल्पना आणि प्रश्नांना प्रतिसाद देण्यासाठी

देखील प्रोत्साहित करतात. यामुळे चर्चेत खोली, समृद्धता आणि वैविध्य येते जे मतदानात शक्य होणार नाही. कारण त्याची संघटना, दिशा आणि अभिव्यक्ती, FGDs देखील बरीच माहिती वेगाने वितरीत करू शकतात. एखाद्या विषयावरील समुदायाच्या दृष्टिकोनाबद्दल अधिक तपशीलवार माहिती मिळवण्याचा FGD हा एक उत्तम मार्ग आहे. वादविवादाची दिशा वारंवार पूर्वनिर्धारित असते आणि बहुतांश नियंत्रक सर्व आवश्यक विषयांचा अंतर्भाव असल्याची खात्री करण्यासाठी बाह्यरेखा किंवा मार्गदर्शक वापरतात. लक्ष्य ग्रुपमध्ये एखाद्या विषयावरील त्यांच्या अनुभवांबद्दल आणि दृष्टिकोनाबद्दल अधिक जाणून घेण्यासाठी निवडलेल्या व्यक्तींच्या गटासह एक संघटित चर्चा करणे समाविष्ट असते. लक्ष्य केंद्रीत गट लोकांच्या दैनंदिन सामान्य ज्ञानाची अंतर्दृष्टी मिळविण्यात आणि गट व्यवस्थेमध्ये लोक ज्या प्रकारे इतरांवर प्रभाव पाडतात त्यामध्ये मदत करते. एकाच विषयावर अनेक दृष्टिकोन एकत्रित करण्यासाठी विशेषतः उपयुक्त. नियंत्रकाची भूमिका अत्यावश्यक आहे कारण चर्चा गटाला योग्य मार्गाने मार्गदर्शन करण्यासाठी चांगले गट नेतृत्व आणि परस्पर कौशल्ये आवश्यक असतात.

११.४ लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचे प्रकार

अभ्यासात असलेल्या विषयावर अवलंबून लक्ष्य केंद्रीत गटाचा प्रकार निश्चितकेले जातात. तरीही लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेच्या विविध प्रकारांपैकी काही महत्वाचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) **दुहेरी नियंत्रक गट:** या कार्यक्रमासाठी दोन नियंत्रक किंवा दुहेरी नियंत्रक आहेत. एक कार्यक्षम कार्याचे आश्वासन देतो, तर दुसरा खात्री देतो की प्रत्येक प्रश्नावर चर्चा केली जाईल.
- २) **दुतर्फी/ द्वि-मार्ग गट:** यामध्ये, विषयावर आधारीत दोन भिन्न गटांद्वारे वेगवेगळ्या वेळी चर्चा केली जाते. एक गट त्यांचे संशोधन करत असताना दुसरा गट भाषण ऐकतो. ज्या गटाने पहिले सत्र पाहिले तो समारोपाच्या वेळी संवाद सादर करतो. दुसरा गट या विषयात अधिक जाऊ शकतो आणि पहिल्या संभाषणाचे साक्षीदार असताना केलेल्या निरीक्षणांवरून रेखाटून पुढील दृष्टिकोन प्रदान करू शकतो.
- ३) **छोटा गट:** या प्रकारच्या गटातील सहभागी 6-10 च्या विरुद्ध 4-5 व्यक्तींपर्यंत मर्यादित आहेत. जेव्हा ग्राहक याबद्दल चौकशी करतात तेव्हा या गटाचा वापर करा. जेव्हा क्लायंट विनंती करतात की तुम्ही लक्ष्य ग्रुप ठेवा आणि ज्यांनी विनंती केली त्यांना आमंत्रित करा.
- ४) **सहभागी-नियंत्रित गट:** एक किंवा अधिक सहभागी स्वतःला तात्पुरते नियंत्रक म्हणून नियुक्त करतात.
- ५) **ऑनलाइन गट:** या संस्था इनपुट आणि विचार मिळविण्यासाठी ऑनलाइन माध्यम वापरतात. ऑनलाइन पॅनेलमध्ये तीन प्रकारचे सहभागी असतात: निरीक्षक, नियंत्रक आणि प्रतिसादकर्ते असतात.

कोणत्याही संशोधन आणि अभ्यास पद्धतींप्रमाणे, लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेसाठी विविध प्रकारच्या क्षमतांची आवश्यकता असते, यासह:

- संशोधक लवचिक आणि पूर्वग्रहमुक्त असणे आवश्यक आहे
- समस्या, अडचण किंवा संशोधन विषयाची सखोल माहिती. यात व्यावहारिक ज्ञान आणि बौद्धिक आकलन दोन्ही समाविष्ट आहे.
- बोलल्या जात असलेल्या भाषेतील प्रवीणता मदत करते लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चा दुभाष्याद्वारे किंवा तृतीय पक्षाद्वारे आयोजित केली जाऊ शकत नाही, व्यक्तीचे कौशल्य विचारात न घेता.
- लक्ष्य केंद्रीत गट मुलाखतीचे नेतृत्व करण्यासाठी आणि सुलभ करण्यासाठी भरपूर गट प्रक्रिया कौशल्य लागते. मुलाखत कशी घ्यायची हे जाणून घेणे महत्वाचे आहे जेणेकरून कोणीही एक किंवा दोन सहभागींनी त्यात मत्केदारी ठेवू नये आणि जे कमी स्पष्टवक्ते आहेत ते त्यांचे मत व्यक्त करू शकतील.
- ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव गट चर्चेचे नेतृत्व करतो. हे महत्त्वपूर्ण आहे कारण एक अननुभवी नियंत्रक अनावधानाने संभाषणाचा प्रवाह प्रतिबंधित करू शकतो आणि अन्यायकारक परिणाम देऊ शकतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. स्त्रीवादी संशोधनाच्या दृष्टीने लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेच्या वापरावर चर्चा करा.
२. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेच्या संदर्भात मॉर्टनबदल चर्चा करा.

११.५ लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेमध्ये सहभागी होण्याचे प्रमुख टप्पे (MAJOR STEPS INVOLVED IN FOCUS GROUP DISCUSSION)

How To Conduct A Focus Group

१. योग्य सहभागींची भरती (Recruiting the right participant):

अभ्यासाधीन विषय लक्षात घेऊन सहभागींची निवड करावी लागते. उदाहरणार्थ - जर तुम्ही ज्येष्ठ नागरिकांच्या आरोग्य समस्यांबद्दल अभ्यास करत असाल तर मुलांची मुलाखत घेऊन काही उपयोग होणार नाही.

२. संचालक/मॉडरेटर निवड (Choose a Moderator):

अनेक वेळा, एक संशोधक म्हणून तुम्ही लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चे आयोजित करण्यास सक्षम असाल जर सहभागी-अभ्यास क्षेत्र जवळपास असेल. एक प्रकारे, तुम्ही नियंत्रकाची भूमिका बजावेल याची निवड करणे. तथापि, जर विषयव्यक्ती वेगळ्या शहरात राहत असतील आणि त्या बाबतीत तुम्ही वेगळ्या शहरात असाल, तर तुम्हाला एकतर नियुक्त करावे लागेल किंवा नियुक्त करावे लागेल किंवा एखाद्याला नियंत्रक होण्यासाठी विनंती करावी लागेल. नियंत्रकाकडे संशोधकाचे मूलभूत अभिमुखता असणे आवश्यक आहे. जर हे देखील उपलब्ध नसेल तर नियंत्रकास त्याची भूमिका, कर्तव्ये आणि काय करू नये याबद्दल स्पष्टपणे माहिती दिली पाहिजे. तो/ती अशी व्यक्ती असावी जी सहभागींना हाताळण्यास सक्षम असेल. मोठ्या प्रमाणावर डेटा संकलन प्रक्रियेत, अनेक नियंत्रकांची आवश्यकता असते यामुळे वेळ वाचेल. स्थानिक भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची मदत घेतली जाऊ शकते कारण यामुळे भाषा आणि परिचय दोन्हीचा फायदा होईल.

३. भविष्यातील वापरासाठी रेकॉर्डर (Record the meeting for future Purpses):

हे एकतर फोनमध्ये किंवा स्वतंत्र इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डर म्हणून रेकॉर्डिंग डिव्हाइस वापरण्यास मदत करते. अनेक अँड्रॉइडमध्ये इनबिल्ट व्हॉईस रेकॉर्डर असतो. तथापि, रेकॉर्डिंग करण्यापूर्वी सहभागींकडून परवानगी घेणे आवश्यक आहे. त्यांना रेकॉर्डिंगबद्दल आगाऊ माहिती द्यावी लागेल. रेकॉर्डर संशोधकाला नंतर नोट्स बनवण्यास मदत करू शकतो कारण चर्चेदरम्यान उच्च वेगाने भौतिक नोट्स बनवणे शक्य नाही.

४. मार्गदर्शक तत्त्वे (Write the clear Group Discussion Guidelines):

चर्चा सुरू करण्यापूर्वी मार्गदर्शक तत्त्वांची चर्चा केल्यास मदत होते. यामुळे विषयांना स्पष्ट दिशा मिळते.

५. माहिती विश्लेषण (Conduct the Session and Generat the Report):

माहिती ची साफसफाई आणि विश्लेषण करणे महत्वाचे आहे, म्हणजे, संशोधनाच्या या टप्प्यात काय महत्वाचे आहे आणि काय करू नये.

६. अहवाल तयार करणे (Ues the data to make a plan of action):

मुद्दे तयार करणे, लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेसाठी अहवाल तयार करण्यात मदत करते जे अहवाल किंवा थीसिस किंवा कार्य लिहिताना उपयुक्त ठरू शकते.

१) लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचे काही फायदे खालीलप्रमाणे आहेत:

- प्रतिसादकर्त्यांच्या मुक्त आणि मुक्त चर्चेचा परिणाम नवीन कल्पनांच्या निर्मितीमध्ये होतो ज्या निर्णय घेण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेत
- समूह क्रियाकलाप दरम्यान चर्चेला अधिक चांगल्या प्रकारे मदत करण्यासाठी नियंत्रक काहीही बदलू शकतो.
- गैर-मौखिक अभिव्यक्ती, अशा भाव आणि ट्रिगर क्रिया, संशोधकांना महत्त्वपूर्ण माहिती देऊ शकतात. या गुणविशेषाद्वारे लक्ष्य केंद्रीत गट माहितीच्या बाबतीत मोठे परिणाम तयार केले जातात.

ब) लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचे काही तोटे खालीलप्रमाणे आहेत:

- नियंत्रक ज्या प्रमाणात चर्चा निर्देशित करतो ते त्याच्या ज्ञानाच्या स्तरावर अवलंबून असते.
- प्रतिसादकर्ते संवेदनशील मते आणि चिंता सार्वजनिकपणे मांडण्यास नाखूष असू शकतात, ज्यामुळे समूहावर वर्चस्व गाजवू इच्छिणाऱ्या काही लोकांवर नियंत्रण ठेवणे नवशिक्या नियंत्रकासाठी आव्हानात्मक बनू शकते.
- लहान नमुना आकार आणि वैयक्तिक भिन्नतेमुळे, परिणाम अंदाज लावण्यासाठी किंवा परिस्थितीचे संपूर्ण चित्र देण्यासाठी पुरेसे असू शकत नाहीत.
- लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चा (FGD) ही एक अत्यंत उत्पादित परिस्थिती असू शकते ज्यामुळे सहभागींना विचित्रपणे वागणे आणि बोलणे शक्य होते. परिणाम पूर्णपणे विश्वासाई असू शकत नाहीत.

लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चा मध्ये काय करावे आणि काय करू नये

१) प्रथम संशोधना पासून सुरुवात करूया

- अनभिज्ञ प्रेक्षक किंवा श्रोता व्हा; त्यांना पूरक असा पोशाख घाला.
- तुम्ही आणि सहभागी समान पातळीवर असल्यासारखे वागा.
- तुम्हाला काहीही माहित असले तरीही स्वतःला निर्दोष म्हणून सादर करा.
- तुमचे सर्व प्रश्न तयार ठेवा.
- लक्ष्य केंद्रीत गट आयोजित करण्यापेक्षा तुम्हाला आणखी काही करण्याची गरज नाही. एकदा आपण ते मार्गावर आल्यानंतर ते व्यावहारिकरित्या स्वतःच चालले पाहिजे.
- खुले प्रश्न विचारून सुरुवात करा.

- प्रत्येकाला उत्तेजित करण्यासाठी पहिला प्रश्न विस्तृत असावा, जसे की सहभागींना विषयाबद्दल काय वाटते. जर तुम्ही याआधी कधीही न ऐकलेली एखादी गोष्ट कोणीतरी समोर आणत असेल तर त्यांना सविस्तर सांगा. जेव्हा एखादी व्यक्ती सामान्य "मातृत्व" विधानासह प्रतिसाद देते, तेव्हा त्यांना उदाहरणासाठी विचारा.
- जर कोणाचे मत असेल, तर त्याकडे संपूर्ण गट म्हणून पहा.
- ते तुम्हाला जी काही माहिती देतील त्याचे काय होईल ते त्यांना सांगा आणि तुम्ही ती गुप्त ठेवू याची त्यांना खात्री द्या. आणि त्यांना तसे करण्यास आमंत्रित करा. जर अहवाल असेल तर तो कोणाला मिळेल आणि तो कसा वापरला जाईल ते निर्दिष्ट करा.
- तुम्ही त्यांची माहिती गोपनीय ठेवाल, तुम्ही त्यांना तसे करण्यास आमंत्रित करत आहात आणि त्यांनी तुम्हाला दिलेल्या कोणत्याही माहितीचे काय होईल हे स्पष्ट करा. अहवाल कोणाला मिळेल आणि तो असल्यास तो कसा वापरला जाईल याचे वर्णन करा.
- प्रत्येकाला सहभागी होण्यासाठी तुम्ही खोलीभोवती फिरत असताना तुमच्या सुरुवातीच्या प्रश्नाला उत्तर देण्यास सांगा.
- तुमची कृतज्ञता व्यक्त करत राहा आणि लोकांच्या प्रयत्नांची प्रशंसा करत रहा.
- सहभागींनी उपस्थित केलेल्या समस्यांबद्दल समजून घ्या, जरी तुम्हाला वाटत असेल की त्यांच्यापैकी काही तक्रार करण्यासाठी लक्ष्य ग्रुपचा आउटलेट म्हणून वापर करत आहेत.
- विशिष्ट व्यक्तींना व्यस्त ठेवण्यासाठी, त्यांना वारंवार प्रश्न विचारा.
- जर एखादा विषय नंतरच्या प्रश्नाशी जोडला गेला असेल, तर मोकळ्या मनाने प्रश्न बदला.
- लोकांच्या योगदानाबद्दल त्यांचे आभार मानत राहा आणि तुमची प्रशंसा करत रहा.
- जरी तुम्हाला असे वाटत असेल की काही सहभागी लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चाचा उपयोग बाहेर काढण्यासाठी एक प्रसंग म्हणून करत आहेत, त्यांनी उपस्थित केलेल्या समस्यांबद्दल समजून घ्या.
- लोकांना आकर्षित करण्यासाठी विशिष्ट लोकांना वारंवार प्रश्न विचारा.
- नंतरच्या विषयाशी संबंधित विषय समोर आणल्यास प्रश्नांची पुनर्रचना करण्यास मोकळे रहा.

ब) हे करू नका Don'ts:

- दिशानिर्देश विचारणे टाळणे चांगले आहे (जे कदाचित तुम्हाला विशिष्ट उत्तर शोधत आहेत)

- "होय किंवा नाही" चौकशी टाळा कारण ते चर्चाविषय सुरु करत नाहीत; परंतु, जर तुम्ही चुकून एखाद्याला विचारले, तर तुम्ही "का" चा पाठपुरावा करू शकता?
- एकाच वेळी दोन-भागातील प्रश्न स्पष्ट करा (टाळा). एकाच वेळी दोन प्रश्नांची उत्तरे देता येत नाहीत.
- चुकलेल्या व्यक्तीला कधीही सुधारू नका. त्यांचे बोलणे दुरुस्त करू नका.
- कोणतेही मत व्यक्त करणे टाळा.
- सर्वसाधारणपणे लोकांना व्यत्यय आणणे टाळा. ते जे काही देतात ते स्वीकारा, मग ते काहीही असो.
- "ही अशी गोष्ट आहे ज्याबद्दल आपण नंतर गप्पा मारू, आता नाही."
- जर तुम्हाला काही समजत नसेल, तर त्या बद्दल लाज वाटू नका;
- जर कोणी खरोखरच लाजाळू वाटत असेल, तर त्याला बोलण्यास भाग पाडू नका.
- तुम्हाला स्पष्टीकरण हवे असल्यास, एक विनंती करा. गूढ, अस्पष्ट आणि अस्पष्ट समजणे हे तुमचे कर्तव्य आहे.
- अभ्यासानंतर लक्ष्य गटांबद्दल चुकीची माहिती पसरवणे टाळा.
- लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चा नंतर, संशोधनासाठी सत्र कसे मौल्यवान होते हे स्पष्ट करून, एक आरामशीर दृष्टिकोनातून चर्चेतील सहभागींना निकाल देऊ शकतो.

१) लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेच्या मर्यादा

लक्ष्य केंद्रीत गटांना अर्थाच्या संयुक्त निर्मितीवर संशोधनासाठी भरपूर आश्वासने आहेत हे नाकारता येणार नाही.

- १) वैयक्तिक मुलाखतीच्या तुलनेत संशोधकाचे कदाचित प्रक्रियेवर कमी नियंत्रण असते.
- २) माहितीचे विश्लेषण करणे आव्हानात्मक आहे. माहिती उत्पादन खरोखर जलद असू शकते. विश्लेषणात्मक तंत्र विकसित करणे कठीण आहे जे व्यक्ती काय म्हणतात आणि परस्परसंवादाचे स्वरूप या दोन्ही पद्धती विचारात घेते.
- ३) ते व्यवस्था करणे आव्हानात्मक आहेत. सहभागींना तुमच्या अभ्यासात सहभागी होण्यास सहमती देण्यासोबतच, तुम्ही त्यांना एका विशिष्ट वेळी उपस्थित राहण्यासाठी पटवून देणे देखील आवश्यक आहे.
- ४) आवाजमधील बदलांमुळे आणि कोण काय म्हणतो याचा काळजी घेण्याची आवश्यकता असल्यामुळे, वैयक्तिक मुलाखतींच्या समान रेकॉर्डिंगपेक्षा, रेकॉर्डिंगला लिप्यंतरण होण्यासाठी जास्त वेळ लागण्याची शक्यता आहे.

- ५) लक्ष्य केंद्रीत गटांना वैयक्तिक मुलाखतींमध्ये समस्या येत नाहीत, मुख्य म्हणजे दोन किंवा अधिक लोक एकाच वेळी बोलण्याची प्रवृत्ती. रेकॉर्डिंगचे काही भाग जेथे हे घडले आहे ते वारंवार स्पष्ट करणे अत्यंत कठीण आहे आणि परिणामी, लिप्यंतरण करणे अशक्य आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेच्या दोन प्रकारांवर चर्चा करा.
२. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चे आयोजित करताना काय आणि करू नये याची तीन-तीन यादी करा.

११.७ सारांश

लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचे मूळ प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञ मर्टन यांच्याशी आहे. मुलाखती, निरीक्षणे घेऊन विविध समुदायांमधील वांशिक पृथक्करणाचे प्रकरण स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी याचा उपयोग केला. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चे सोप्या शब्दात म्हणजे एखाद्या विषयावर चर्चा, छोट्या गटाद्वारे समस्या समस्या. दिलेल्या विषयाची उत्तम अंतर्दृष्टी निर्माण करण्यासाठी हे केले जाते. स्त्रीवादी संशोधनाने लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचा वापर केला आहे कारण ते शोषित आणि उपेक्षित गटाला स्वतःला उघडण्यासाठी आणि व्यक्त होण्यासाठी एक सुरक्षित जागा प्रदान करते. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चे FGD चे अनेक फायदे आणि तोटे आहेत जसे की उत्तम अंतर्दृष्टी, माहिती लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चे द्वारे विकसित केला जातो परंतु माहिती संकलित करण्यासाठी एक योग्य प्रशिक्षित नियंत्रक असणे आवश्यक आहे जो चर्चेवर नियंत्रण ठेवण्यास आणि मार्गदर्शन करण्यास सक्षम असेल जेणेकरून वेळ आणि संसाधने वाचतील. आजच्या काळात मानसशास्त्र, विपणन संशोधन हे लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचा मोठ्या प्रमाणात वापर करत आहे.

११.८ प्रश्न

१. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेना आयोजित करताना काय करावे आणि काय करू नका यावर चर्चा करा.
२. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचे फायदे आणि तोटे थोडक्यात सांगा
३. लक्ष्य केंद्रीत गट चर्चेचा अर्थ थोडक्यात चर्चा करा

- <https://www.questionpro.com/blog/focus-group>
- Yun, H. Jung (2018, October 23). focus group. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/focus-group>
- <https://ctb.ku.edu/en/table-of-contents/assessment/assessing-community-needs-and-resources/conduct-focus-groups/main>
- https://www.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/39360_978_1_84787_909_7.pdf
- Morgan, David. (2021). Robert Merton and the History of Focus Groups: Standing on the Shoulders of a Giant? The American Sociologist. 53. 10.1007/s12108-021-09500-

संभाषण विश्लेषण

घटक रचना:

१२.० उद्दिष्टे

१२.१ परिचय

१२.२ संभाषण विश्लेषण

१२.२.१ संभाषण विश्लेषणाचे गृहितक

१२.२.२ संभाषण विश्लेषणाची मूलभूत साधने

१२.३ चर्चाविश्व विश्लेषण

१२.३.१ चर्चाविश्व विश्लेषण म्हणजे काय?

१२.३.२ चर्चाविश्व विश्लेषण ची आवृत्ती

१२.३.३ चर्चाविश्व विश्लेषणातील थीम

१२.३.४ कृतीत चर्चाविश्व विश्लेषण

१२.३.५ चिकित्सक चर्चाविश्व विश्लेषण (CDA)

१२.३.६ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

- गुणात्मक संशोधनात भाषेचे महत्त्व समजून घेणे
- भाषेचे वर्णन करण्यासाठी दृष्टिकोन ओळखणे
- वांशिक-पद्धतीविषयक दृष्टीकोनातून संभाषण विश्लेषण समजून घेणे
- संभाषण विश्लेषणा मधील अनुक्रमणिका आणि परावर्तकतेची मध्यवर्ती कल्पना तपासण्यासाठी
- गुणात्मक संशोधनामध्ये चर्चाविश्व विश्लेषणाच्या महत्त्वाचे विश्लेषण करणे

१२.१ प्रस्तावना

सामाजिक संशोधनासाठी भाषा महत्वाची आहे. भाषा समजून घेणे हा संशोधनाचा एक महत्वाचा घटक आहे. दोन दृष्टिकोन आहेत जे भाषेला केंद्रबिंदू मानतात उदा:

१. संभाषण विश्लेषण (CA) – Conversation analysis

२. चर्चाविश्व विश्लेषण (DA)- Discourse analysis

१२.२ संभाषण विश्लेषण

संभाषण विश्लेषणा हे चर्चेचे विश्लेषण आहे कारण ते नैसर्गिक वातावरणात होते. संभाषण रेकॉर्ड केले आहे आणि लिप्यंतरण केले आहे जेणेकरून तपशीलवार विश्लेषण केले जाऊ शकते. संभाषण विश्लेषणा चे मूळ ethnomethodology (प्रघटनाशास्त्र) मध्ये आहे, ही एक समाजशास्त्रीय स्थिती आहे जी यूएसए मध्ये हॅरोल्ड गारफिकेल आणि हार्वे सॅक्स यांच्या अंतर्गत विकसित झाली. Ethnomethodology (लोकान्वायपद्धती) म्हणजे दैनंदिन जीवनात वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतींचा अभ्यास ज्याद्वारे सामाजिक व्यवस्था पूर्ण केली जाते.

लोकान्वायपद्धतीच्या मध्यवर्ती असलेल्या दोन कल्पना आहेत आणि त्या संभाषण विश्लेषणामध्ये अभिव्यक्ती शोधतात:

१. अनुक्रमणिका: याचा अर्थ कृतीचा अर्थ आहे. संभाषण विश्लेषणा मध्ये याचा अर्थ मूलतः बोललेले शब्द किंवा उच्चार ज्यात विराम आणि ध्वनी यांचा समावेश होतो, तो कोणत्या संदर्भात वापरला जातो यावर अवलंबून असतो.

२. रिफ्लेक्सिव्हिटी: (प्रतिक्षिप्त) याचा अर्थ असा होतो की बोललेले शब्द हे ज्या सामाजिक जगामध्ये आहेत त्या समाजाचे घटक असतात. चर्चा म्हणजे केवळ सामाजिक जगाचे प्रतिनिधित्व नाही; हे फक्त दुसऱ्या गोष्टीसाठी उभे राहण्यापेक्षा बरेच काही करते.

१२.२.१ संभाषण विश्लेषणाचे गृहितक (Assumptions of Conversation Analysis)

संभाषण विश्लेषणाकडे जाण्याचा प्रारंभिक मार्ग बोलणारा ज्या पद्धतीने काहीतरी बोलतो त्याबद्दल काहीतरी महत्त्वपूर्ण किंवा धक्कादायक विश्लेषण करून आणि लक्षात घेण्यापासून सुरू होतो. हेरिटेजेने अशा तीन गृहितकांचा प्रस्ताव दिला आहे:

१. बोलणे संरचित आहे: बोलण्यामध्ये मध्ये अपरिवर्तनीय नमुन्यांचा समावेश होतो-म्हणजे, ते संरचित आहे. सहभागींना या नमुन्यांची अधोरेखित करणाऱ्या नियमाची अस्पष्ट जाणीव असते. परिणामी संभाषण विश्लेषणा विश्लेषक वक्ता जे काही बोलतात त्यावरून त्यांच्या प्रेरणेचा अंदाज लावण्याचे प्रयत्न सोडून देतात किंवा त्यांचे बोलणे

वैयक्तिक वैशिष्ट्यांशी जोडतात. अशी माहिती आवश्यक आहे, कारण संभाषण विश्लेषक कृतीच्या अधोरेखित संरचनांकडे केंद्रित आहे, जसे की चर्चेत प्रकट होते.

२. चर्चा संदर्भानुसार बनावट आहे: कृती बोलण्यातून प्रकट होते आणि अशा चर्चेच्या त्याच्या संदर्भानुसार विश्लेषण केले पाहिजे. याचा अर्थ असा आहे की त्याच्या आधी झालेल्या चर्चेच्या संदर्भात कोणी काय म्हणतो हे आपण समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि म्हणून चर्चेला नमुनेदार अनुक्रमांचे प्रदर्शन म्हणून पाहिले जाते.

३. विश्लेषण हे अध्ययन सामग्रीवर आधारित आहे: विश्लेषण सर्व पूर्वीच्या सैद्धांतिक योजनांना नकार देतो आणि तर्क करतो की चर्चेचे वैशिष्ट्य आणि अनुभवजन्य घटनांमध्ये सामाजिक व्यवस्थेचे स्वरूप अध्ययन सामग्री मधून प्रेरित केले पाहिजे.

हेरिटेजने लिहिले आहे की असे गृहीत धरले जाते की सामाजिक कृती तपशीलवार कार्य करते आणि म्हणून परस्परसंवादाच्या विशिष्ट तपशीलांकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही. हे संभाषण विश्लेषणाचे वैशिष्ट्य असलेल्या बारीकसारीक तपशीलांवर (विरामांची लांबी, आवाज वाढवणे आणि यासह) वर जोर दर्शवते.

१२.२.२ संभाषण विश्लेषणाची मूलभूत साधने: (Basic tools of Conversation Analysis):

संवादातील चर्चेच्या तपशीलवार विश्लेषणाचा हळूहळू संचय झाल्यामुळे ते भाषण ज्या पद्धतीने आयोजित केले जाते त्याची पुनरावृत्ती होणारी वैशिष्ट्ये ओळखली गेली. ही वैशिष्ट्ये संभाषणाच्या अनुक्रमांवर लागू होणारी साधने म्हणून ओळखली जाऊ शकतात.

१. टर्न-टेकिंग: संभाषण विश्लेषणा मधील सर्वात मूलभूत कल्पनांपैकी एक अशी कल्पना आहे की दैनंदिन जीवनात ज्या मार्गांनी क्रम प्राप्त केला जाऊ शकतो त्यापैकी एक म्हणजे टर्न-टेकिंग. संभाषण विश्लेषणा मध्ये हे महत्वाचे आहे कारण चर्चा शेअर केलेल्या संकेतांवर अवलंबून असते. असे संकेत अस्तित्वात नसल्यास, संभाषणात सोपे संक्रमण होणार नाही.

हचबी आणि वूफिट हे दर्शवितात म्हणून या मॉडेलचा सारांश देतात

१. टर्न-टेकिंग होते

२. एका वेळी एक वक्ता बोलतो

३. बोलण्यातील बदल शक्य तितक्या कमी अंतराने किंवा त्यांच्या दरम्यान एकाचवेळी घेतले जातात

याचा अर्थ असा नाही की टर्न-टेकिंग मध्ये 'त्रुटी' होत नाहीत.

२. समीप जोड्या: संलग्नता जोड्याची कल्पना संभाषणात दोन जोडलेले टप्पे अंतर्भूत करण्याच्या प्रवृत्तीकडे लक्ष वेधते: एक प्रश्न त्यानंतर उत्तर, आमंत्रण त्यानंतर प्रतिसाद; किंवा अभिवादन त्यानंतर परत आलेले अभिवादन.

पहिल्या टप्प्याचा अर्थ असा आहे की समीप जोडीचा दुसरा भाग आगामी असेल - उदाहरणार्थ आमंत्रणाला प्रतिसाद दिला जाईल. दुसरा टप्पा संभाषण विश्लेषकासाठी स्वारस्य आहे कारण तो प्रतिसादासाठी स्प्रिंगबोर्ड आहे म्हणून नाही तर जोडणीच्या योग्य मानक संरचनेचे पालन केल्याने प्रारंभिक टप्प्याला प्रतिसाद कसा द्यायचा आहे याची प्रशंसा दर्शवते.

३. पसंती संस्था: हे खरे असले तरी संलग्न जोडी नेहमीच अपेक्षित असते, काही प्रतिसाद स्पष्टपणे इतरांना प्राधान्य देतात. एक उदाहरण असे आहे की, जेव्हा आमंत्रण किंवा विनंती प्रस्तावित केली जाते, तेव्हा स्वीकृती न्याय्य असणे आवश्यक नाही, तर नकार हे न्याय्य असणे आवश्यक नाही. आणखी एक उदाहरण म्हणजे, जेव्हा स्वतःची अवमूल्यन करण्याचा प्रयत्न केला जातो, तेव्हा तो कराराच्या ऐवजी मतभेदाने भेटला जातो. प्रत्येक बाबतीत पूर्वीचा (स्वीकृती, असहमती) हा प्राधान्याचा प्रतिसाद असतो आणि नंतरचा (नकार, करार) हा अप्राधान्य प्रतिसाद असतो. अशा प्रकारे प्रारंभिक विधानाच्या प्रतिसादाद्वारे संभाषण विश्लेषकाद्वारे प्राधान्य संरचना शोधली जाते.

४. खाती / नोंदी : संभाषण विश्लेषणात मधील नोंदी मध्ये लक्षात घेण्यासारखे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे विश्लेषण संदर्भानुसार केले जाते-म्हणजेच, त्यांनी गृहीत धरलेले स्वरूप त्याच्या आधीच्या गोष्टी (आमंत्रण) द्वारे हाताळले जाते. उदा. लोक कोणत्या संदर्भाने बोलत आहेत. (उदा. नारळ देणे. – याचा अर्थ कामावरून काढून टाकणे असाही होतो व नारळ देणे असाही होतो.)

५. दुरुस्तीची यंत्रणा: संभाषणात गोष्टी चुकीच्या होतात, जसे की जेव्हा टर्न-टेकिंग संभाषणे पाळली जात नाहीत ज्यामुळे लोक बोलत असतात. सिल्व्हरमॅनने नमूद केलेल्या दुरुस्तीची यंत्रणा खालीलप्रमाणे आहेत:

- जेव्हा कोणीतरी कोणीतरी पूर्ण होण्याआधी बोलण्यास सुरुवात करते, तेव्हा प्रारंभिक स्पीकर त्याचे वळण पूर्ण करण्यापूर्वी बोलणे थांबवते;
- जेव्हा वळण हस्तांतरण योग्य बिंदूवर होत नाही (उदा. जेव्हा कोणी एखाद्या प्रश्नाला उत्तर देत नाही), तेव्हा स्पीकर पुन्हा बोलू शकतो, कदाचित दुसऱ्या व्यक्तीला बोलण्याची गरज अधिक बळकट करेल (वित्र उदाहरण, प्रश्नाला बळकट करून).
- अशा यंत्रणांबद्दल लक्षात घेण्याजोगा महत्वाचा मुद्दा असा आहे की ते वळण घेण्याच्या नियमांचे उल्लंघन केले गेले असले तरीही ते कायम ठेवण्याची परवानगी देतात.

१२.३ चर्चाविश्व विश्लेषण (DISCOURSE ANALYSIS)

चर्चाविश्व विश्लेषण हा भाषेचा एक दृष्टीकोन आहे जो बोलण्याव्यतिरिक्त इतर संप्रेषणाच्या प्रकारांवर लागू केला जाऊ शकतो. ते मजकूर सारख्या फॉर्मवर लागू केले जाऊ शकते, जसे की न्यूज पेपर लेख आणि संभाषण विश्लेषण पेक्षा अधिक लवचिक आहे. डीएमध्ये

नैसर्गिकरित्या होणाऱ्या चर्चेवर कमी भर दिला जातो. तथापि DA पूर्णपणे विरुद्ध नाही आणि CA च्या विरुद्ध आहे.

१२.३.१: चर्चाविश्व विश्लेषण म्हणजे काय? (What is Discourse Analysis?)

चर्चाविश्व विश्लेषण मध्ये मिशेल फुर्कॉल्टच्या कार्यातील अंतर्दृष्टी ही संकल्पना समाविष्ट आहे. त्याच्यासाठी चर्चाविश्व हा शब्द ज्या पद्धतीने भाषिक श्रेणीचा विशिष्ट संच त्याच्या चौकटीचे चित्रण करतो त्याप्रमाणे आपण वस्तू समजून घेतो. चर्चाविश्व त्याची एक आवृत्ती बनवते. शिवाय, वस्तूची आवृत्ती ती तयार करण्यासाठी येते. उदाहरणार्थ, मानसिक आजाराशी संबंधित एक विशिष्ट चर्चाविश्व मानसिकदृष्ट्या आजारी व्यक्ती कशी असते, त्यांच्या आजाराचे स्वरूप, त्यांच्याशी कसे वागले पाहिजे आणि त्यांच्यावर उपचार करण्याचा कायदेशीर अधिकार कोणाला आहे याची आपली संकल्पना तयार होते. चर्चाविश्व मानसिकदृष्ट्या आजारी आणि त्यांच्या उपचार पद्धतींशी संबंधित चिकित्सकांच्या शक्तीचे समर्थन करण्यासाठी एक फ्रेमवर्क बनते. अशा प्रकारे चर्चाविश्व हे भाषेपेक्षा बरेच काही आहे.

१२.३.२ चर्चाविश्व विश्लेषण ची आवृत्ती: (Version of DA)

चर्चाविश्व विश्लेषण DA चे वर्णन ज्ञानशास्त्र आणि ऑन्टोलॉजीच्या स्तरावर दोन विशिष्ट वैशिष्ट्ये प्रदर्शित करणारे म्हणून केले गेले आहे.

१. ते वास्तववादी विरोधी आहे; दुसऱ्या शब्दांत ते बाह्य वास्तव आहे हे नाकारते.
२. तो बांधकामवादी आहे; सामाजिक सेटिंगच्या सदस्यांनी तपासलेल्या वास्तवाच्या आवृत्तीवर भर दिला जातो.

१२.३.३ चर्चाविश्व विश्लेषणातील थीम: (Themes in discourse analysis)

गिल (२०००) यांनी DA मधील चार प्रमुख विषयांकडे लक्ष वेधले आहे.

१. चर्चाविश्व हा एक विषय आहे: याचा अर्थ चर्चाविश्व हा स्वतःच चौकशीचा केंद्रबिंदू आहे आणि त्यामागील सामाजिक वास्तवाच्या पैलूपर्यंत पोहोचण्याचे साधन नाही.
२. भाषा रचनात्मक आहे: चर्चाविश्व हा सामाजिक वास्तवाचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन तयार करण्याचा एक मार्ग आहे.
३. चर्चाविश्व हे कृतीचे स्वरूप आहे: भाषेकडे 'स्वतःच्या अधिकारात एक सराव म्हणून' पाहिले जाते. भाषा ही कृती पूर्ण करण्याचा एक मार्ग आहे, जसे की दोष देणे, स्वतःला विशिष्ट प्रकारे सादर करणे किंवा वाद घालणे. एखाद्या व्यक्तीच्या प्रवचनावर तो किंवा ती ज्या प्रसंगाचा सामना करत आहे त्याचा परिणाम होतो.
४. चर्चाविश्व वक्तृत्व पद्धतीने आयोजित केले जाते: जेव्हा आपण घटनांची आवृत्ती किंवा काहीही सादर करतो तेव्हा आपल्याला इतरांचे मन वळवायचे असते अशी एक मान्यता आहे.

१२.३.४ कृतीत चर्चाविश्व विश्लेषण: (Discourse analysis in action:)

कॅन्सर: युवर मनी ऑर युवर लाइफ या टेलिव्हिजन कार्यक्रमातील तथ्यांचे अभ्यासाचे प्रतिनिधित्व, विविध स्रोतांचा वापर केला आहे:

१. कार्यक्रमाचे व्हिडिओ रेकॉर्डिंग;
२. कार्यक्रम बनवणाऱ्या संघातील सदस्यांपैकी एकाचे निरीक्षण, ज्याने तो बनवला जात असताना सहभागी निरीक्षक म्हणून काम केले;
३. स्क्रिप्टचे मसुदे, शूटिंग शेड्यूल आणि संपादन सत्रांचे रेकॉर्डिंग;
४. कार्यक्रमासाठी घेतलेल्या विविध लोकांच्या संपूर्ण मुलाखती
५. नंतरच्या काही लोकांच्या संशोधन मुलाखती;
६. कार्यक्रम तयार करण्यात गुंतलेल्या काही लोकांच्या संशोधन मुलाखती.

१२.३.५ चिकित्सक चर्चाविश्व विश्लेषण (CDA) (12.3.5: Critical discourse analysis (CDA)):

विचारधारा आणि सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांशी संबंधित शक्ती संसाधन म्हणून भाषेच्या भूमिकेवर जोर देते. फौकॉल्ट शिस्तबद्ध सराव बांधणीद्वारे शक्ती वापरण्याचे वाहन म्हणून प्रवचनाचे गुणधर्म उघड करतात.

संघटनात्मक संदर्भात, सीडीए प्रॅक्टिशनर्स ज्या गोष्टींचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात त्यापैकी एक म्हणजे जागतिकीकरणासारख्या विशिष्ट घटनांच्या संदर्भात प्रवचने कशी तयार केली जातात आणि त्यांची देखभाल कशी केली जाते. विश्लेषण हे कसे स्पष्ट करून एखाद्या विशिष्ट घटनेचा अर्थ प्रकट करण्याचा प्रयत्न करते:

- चर्चाविश्वला आज एक विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला जेव्हा 40 किंवा 50 वर्षांपूर्वी त्याचा कोणताही किंवा अगदी वेगळा अर्थ नसावा;
- चर्चाविश्व इतर विषयांना आकर्षित करते आणि प्रभावित करते;
- चर्चाविश्व मजकुराद्वारे तयार केले जाते;
- चर्चाविश्व सामाजिक जीवनाला अर्थ देते आणि काही क्रियाकलाप शक्य, इष्ट किंवा अपरिहार्य बनवते;
- विशेष कर्ते त्यांची स्थिती आणि कृती वैध करण्यासाठी प्रवचनावर आकर्षित करतात.

१२.३.६ संदर्भ (References):

1. Bryman Alan (2001) 'Social Research Methods', Oxford University Press.
2. Cresswell, J.W, (2007) 'Qualitative Inquiry and Research Design- Choosing among five approaches' Sage Publication: New Delhi
3. Somekh Bridget & Lewin Cathy (ed), (2005) 'Research Methods in Social Science'
4. Uwe Flick (2007), 'Designing Qualitative Research', The Sage Qualitative Research Kit, Sage Publications.
5. Uwe Flick (2007), 'Managing Quality in Qualitative Research', The Sage Qualitative Research Kit, Sage Publications.

Faculty of Humanities

TYBA

(Choice Based Credit System, CBCS) Semester V and Semester VI Question Paper Pattern for T.Y.B.A (CBCS) applicable to all the papers from Paper IV to Paper IX.

As per University rules and guidelines With Effect From 2018-2019

(Time: 3 Hours)

Note: 1. Attempt all questions

2. All questions carry equal marks

(Total = 100 marks)

Q.1 (Based on Module I)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.2 (Based on Module II)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.3 (Based on Module III)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.4 (Based on Module IV)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.5 Attempt any two short notes. (Based on Module I, II, III and IV)

(20 marks)

a.

b.

c.

d.
